

1980 Sonrası Diyanetin Belleğinde Kalanlar: Din Eğitimi ve Hizmetleri Bağlamında Bir Anlatı Araştırması

The Post-1980 Remains in the Memory of Diyanet: A Narrative Research in the Context of Religious Education and Services

Havva Sinem UĞURLU
Ayşe ÇALAL

Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Din
Eğitimi Anabilim Dalı, Ankara, Türkiye

Sorumlu Yazar/Corresponding Author
Havva Sinem UĞURLU
E-mail: sugurlu@ankara.edu.tr

Geliş Tarihi/Received: 27.03.2024
Kabul Tarihi/Accepted: 18.10.2024
Yayın Tarihi/Publication Date: 23.10.2024

Atıf: Uğurlu, Havva Sinem - Çalal, Ayşe.
"1980 Sonrası Diyanetin Belleğinde
Kalanlar: Din Eğitimi ve Hizmetleri
Bağlamında Bir Anlatı Araştırması".
İlahiyat Tetkikleri Dergisi 62/1 (Aralık
2024), 1-20.

Cite this article as: Uğurlu, Havva Sinem -
Çalal Ayşe. "The Post-1980 Remains in
the Memory of Diyanet: A Narrative
Research in the Context of Religious
Education and Services". *Journal of
İlahiyat Researches* 62/1 (December
2024), 1-20.

Content of this journal is licensed under a
Creative Commons Attribution-
NonCommercial-NoDerivatives 4.0
International License.

Öz

Türkiye’de 1980 yılında gerçekleşen darbenin ardından iş başına geçen yeni ülke yönetimi pek çok alanda yeniden yapılanmaya girişmiştir. Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB) da anayasal bir kurum olarak yeniden tanımlanarak kurumsallaşmasında önemli adımlar atılmış, din eğitimi ve hizmetlerinin laiklik ilkesince gerçekleştirilmesi öngörülmüş, okullarda din ve ahlak öğretimi anayasayla zorunlu hale getirilmiş ve din eğitimi bir bilim alanı olarak modern üniversite sistemi içerisinde tanımlanmıştır. Tüm bu gelişmeler eğitim tarihi çalışmalarında bu döneme ayrıca önem atfedilmesine ve ilgili gelişmelerin arka planlarını anlama çabalarına neden olmuştur. Bu çalışma, bir anlatı çalışması olarak dönemin yaygın din eğitimi ve hizmetleri gelişmelerinin odağında, karar verme ya da uygulayıcı konumunda bulunanların hatıratlarından yola çıkarak 1980 yılı ve hemen sonrası gelişmelerini anlamaya odaklanmıştır. Çalışmada, dönemin DİB yönetim kadrosunda bulunanların hatıratlarından darbenin kuruma ve kurumsal hizmetlere etkileri, kurumsallaşma süreci, din istismarı tartışmalarının eğitsel boyutları, din eğitimine ve hizmetlerine siyasi müdahale girişimleri, yaygın din eğitiminin yasal dayanak çalışmaları ve kurumsallaşmanın bilimsellikle desteklenmesi konularındaki tartışma ve gelişmelerin arka planları incelenmiştir. Kurumsallaşmanın sadece hukukî boyutta kalmaması için gösterilen çabalar ve faaliyetler (yurt dışı teşkilatlanması, bilimselleşme faaliyetleri gibi) de hatıratların dönemi aydınlatan diğer verileri olmuştur. Bulgulardan hareketle DİB’in kurumsallaşma sürecini siyasi müdahalelere rağmen bu dönemde tamamladığı ve kurumun ülkedeki din hizmetleri ve eğitimi uygulamalarının dönem koşullarınca profesyonel boyutta sürdürülebilir hale getirilmesinin arka planında söz sahibi olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, 1980 Darbesi, Diyanet, Din Hizmetleri, Anlatı Analizi.

ABSTRACT

After the coup in 1980, the new Turkish government that took over the country attempted to restructure the country in many areas. The Presidency of Religious Affairs (PRA/ Diyanet İşleri Başkanlığı-DİB) was redefined as a constitutional institution and important steps were taken in its institutionalization, religious education and services were envisaged to be carried out following the principle of laicism, and teaching of religion and ethics in schools was made compulsory by the constitution, and religious education was defined as a field of science within the modern university system. All these developments have led to an emphasis on this period in the history of education and efforts to understand the background of these developments. This narrative study focuses on understanding the developments of 1980 and afterwards through the memoirs of those who were at the center of the developments in non-formal religious education and services of the period and who were in decision-making or implementing positions. In this study, the effects of the coup on the PRA and its institutional services, the process of institutionalization, the educational dimensions of the religious abuse debates, attempts at political interference in religious education and services, the legal basis of non-formal religious education, and the support of institutionalization with science are examined from the memoirs of those who were in the administrative staff of the PRA at the time. Efforts and activities to ensure that institutionalisation did not remain only in the legal dimension (such as organisation abroad and scientific activities) were other memoirs of data illuminating the period. Based on the findings, it was concluded that the PRA completed its institutionalisation process in this period despite political interventions and that the institution had a voice in making the country’s religious services and education practices sustainable in a professional dimension under the conditions of the period.

Keywords: Religious Education, 1980 Coup, Diyanet, Religious Services, Narrative Analysis.

GİRİŞ

1980 yılı ve sonrası Türkiye’de din eğitimi ve din hizmetleri alanında önemli gelişmelerin yaşandığı yıllardır. Ülkenin din eğitimine ilişkin köklü bir geçmişi olmasına karşın din eğitiminin bir bilim olarak üniversite sistemi içerisinde yer etmesi ancak 1980 yılında gerçekleşebilmiştir. Bu tarihte Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde Din Eğitimi Kürsüsü kurulmuş ve diğer ilahiyat bilimleri ile birlikte üniversiter düzeyde bir bilim alanı olarak kabul edilmiştir.¹ Bu önemli gelişme din eğitiminin bilimselleşme sürecinde kayda değer bir hareketlenme yaşanmasını sağlamıştır. Ancak ilerleyen yıllarda ortaya çıkan iki ayrı durum, örgün ve yaygın din eğitimiyle hizmetleri alanlarında yeni tecrübelerin ve bununla birlikte tartışmaların filizlenmesine zemin hazırlamıştır.

1980’li yılları cumhuriyet tarihi açısından özel bir süreç haline getiren ve bahsedilen gelişmelerden kısa bir süre sonra ortaya çıkan ilk önemli olay 12 Eylül 1980 askerî darbesidir. Bu gelişme ile başlayan dönem devletin tüm hizmet alanları gibi din eğitim-öğretimiyle din hizmetleri alanlarını da etkilemiştir. Darbeyle görevi devralan yeni yönetim, kendi bakış açısına uygun yeni bir anayasayla devlet yönetimine devam etmek istemiştir. Bu doğrultuda yeni bir anayasa hazırlanmış ve 1982 yılında yapılan halk oylamasıyla yürürlüğe girmiştir. “1982 Anayasası” olarak bilinen ve hâlen yürürlükte olan bu anayasa, Türkiye’de din eğitimi tarihinde birkaç yönüyle büyük önem arz etmektedir. “Din ve ahlak eğitim ve öğretimi devletin gözetim ve denetimi altında yapılır. Din kültürü ve ahlak öğretimi ilk ve ortaöğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında yer alır. Bunun dışındaki din eğitim ve öğretimi ancak, kişilerin kendi isteğine, küçüklerin de kanuni temsilcisinin talebine bağlıdır.”² maddesiyle ilköğretim ve lise programlarında yer alacak “din ve ahlak eğitim ve öğretimi” anayasayla zorunlu hale getirilmiştir. Bu gelişme örgün din eğitimi faaliyetlerinin yasal zemine yerleşmesi açısından son derece önemlidir.

1982 Anayasasında yer verilen bir diğer husus DİB’in görev tanımının yeniden düzenlenmesidir. Bu görev 136. madde uyarınca “Genel idare içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı, laiklik ilkesi doğrultusunda, bütün siyasî görüş ve düşüncülerin dışında kalarak ve milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi amaç edinerek, özel kanununda gösterilen görevleri yerine getirir.”³ şeklinde tanımlanmıştır. Bu tanımlama kökleri Osmanlı dönemine uzanan, yaygın din eğitimi ve din hizmetleri alanında günümüze değin etkin görev yapan DİB’in kurumsallaşmasında önemli bir rol oynamıştır. Paşaoğlu’na (2019) göre; 80 sonrası DİB, toplumsal bir aktör olarak ön plana çıkmaktadır. Dinî alanda tek resmî otorite olan kurum, bu dönemde kurumsallaşma adına önemli değişimler gerçekleştirmesiyle kamusal alanda etkinliğini artırmaktadır.⁴ 1980 sonrası dönem bir taraftan kurumsallaşma konusunda önemli çalışmalar yapılan diğer taraftan da merkezî yönetimin oluşturmayı hedeflediği “milliyetçi ve Atatürkçü muhafazakârlik” bakış açısının benimsenmesinin beklendiği bir dönem olarak tanımlanmaktadır.⁵ Bu dönemde gerçekleştirilmek istenen ve literatürde ‘Atatürkçü İslamîleşme’ olarak da tanımlanan dindarlık/dindarlaşma anlayışının ‘dinin/İslam’ın farklı bir tanım içinde işlevsel hâle getirilmesi’ olarak nitelendirilebileceği belirtilmiştir.⁶ Bunlara göre, 1980 yılı ve hemen ardından gelen dönemin DİB açısından, kurumsallaşma faaliyetlerinin ön plana çıktığı ve kurumun din anlayışının resmî ideolojiyle bütünleştiği yıllar olarak betimlendiği görülmektedir.

1980 darbesinin getirdiği bu değişiklik ve düzenlemeler, din eğitiminin yakın tarihinde önemle üzerinde durulan gelişmelerdir. Din eğitimi tarihi açısından bahsedilen yasal gelişmeler ve buna bağlı yapısal değişiklikler hakkındaki çalışmalar literatür için değerlidir. Ancak bu çalışmaların yanında ülkenin din hizmetleri veren yegâne kurumunun yapısal düzenlemeleri ve 1980 darbesi sonrası toplumdaki dindarlık anlayışının değişimindeki rolünün din eğitimi ve hizmetlerine nasıl yansıdığına daha iyi anlaşılması için derinlemesine çalışmalara ihtiyaç vardır. O dönemde yapılandırma çalışmalarında görev almış, süreçlere tanıklık edenlerin anlatımları, olayların gerçekleşmesindeki arka plana ve farklı anlamalara ışık tutmayı, sonuçlara etki unsurlarını anlayabilmeyi ve anlatılmayan ayrıntıları ya da yansımaları fark etmeyi sağlayacaktır. Bu çalışmada bahsedilen önemin farkındalığıyla ortaya çıkmış, 1980 yılında gerçekleşen ve ülkemizde siyasî açıdan etkisini hâlâ

¹ bk. 05/03/1980 tarih ve 131/906 sayılı Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kurulu Kararı.

² Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, *Resmî Gazete* 17863 (9 Kasım 1982), Kanun No.2709, md. 24.

³ Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, md. 136.

⁴ Mehmet Talha Paşaoğlu, *Din Siyaset İlişkisinin Kurumsallaşması: Diyanet İşleri Başkanlığı Örneği* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 91.

⁵ Murat Belge, “Mustafa Kemal ve Kemalizm”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Kemalizm*. Cilt 2. ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekinil (İstanbul: İletişim Yayınları, 2019), 29-44.

⁶ Necdet Subaşı, *Ara Dönem Din Politikaları* (İstanbul: Küre Yayınları, 2005), 88.

sürdüren askerî darbe sonrası yaygın din eğitimi ve hizmetleri alanında yaşanan gelişmeleri dönemin tanıklarının anlatımları üzerinden incelemeye odaklanılmıştır. Literatürde yer verilen süreçlerin merkezinde yer alan kişilerin dilinden dönemin gelişmeleri anlaşılmalı ve olayların ilgili literatürle örtüşen ya da çelişen boyutlarını tartışmak amaçlanmıştır. Tarih araştırmalarına yön verebilecek her yeni bakış açısı tarihi anlamak adına yeni bir adım olarak değerlendirilmektedir. Araştırma çerçevesinde incelenen hatıratların 1980 darbesinin din eğitimi ve hizmetlerine etkisini çok yönlü değerlendirebilme imkânı sunması çalışmanın çıkış noktasını oluşturmuştur.

Yöntem

Çalışma, nitel araştırma desenlerinden anlatı araştırması yaklaşımının yaşam öyküsü (otobiyografi) ve tarihsel bağlam⁷ türlerini merkeze alarak gerçekleştirilmiştir. Anlatı araştırmaları, kişilerin yaşam hikâyeleri üzerinden kişisel, sosyal, politik, tarihî bağlamlarda sonuçlar çıkararak bunların incelemesini gerçekleştirmektedir.⁸ Tarihsel bağlamda yer eden olayların aktörü kişilerin kendi dillerinden dökülen yaşamları, tarihsel bağlamı da gözler önüne seren sözlü tarih ürünleridir. Bu yönüyle anlatı çalışmalarında kendi yaşam öyküsünün karakteri ve yazarı olan kişilerin yaşamlarını anlatıya konu ederken nasıl yeniden inşa ettikleri de analiz edilmektedir. Bu kişiler tarihe mal olmuş kişilerse yeniden inşa, konu edilen döneme dair sosyo-politik, tarihî, ilişkisel vb. çıkarımlar da yapmaya el verebilmektedir.⁹

Modern yöntem çalışmalarında anlatı araştırması yaklaşımı olarak ifade edilen bu yaklaşım “hatırat” incelemesi olarak da isimlendirilmektedir. Birinci’ye göre tarih araştırmalarındaki temel kaynaklar arasında yer alan hatıratlar resmî belgelerdeki “kuruluk ve yeknesaklık”ın önüne geçen ve yaşanan hayatın tespit edilmesinde kullanılan çok önemli metinlerdir.¹⁰ Otobiyografik metinlerden ince çizgilerle ayrılan ve birer anlatı türü olan hatıratlar, çoğu zaman hatıra sahibinin inanç, duygu ve öznel yorumlarını da içeren edebi türlerden birisidir. Bu nedenle hatıralardan tarihi bir belge veya nesnel bir bilgi kaynağı olarak faydalanılmak istendiğinde objektif yaklaşılmaması ve aynı konuyu ya da aynı dönemleri anlatan diğer örnekleriyle karşılaştırılması bilimsel yaklaşımın bir gerekliliğidir.¹¹

Bu çalışmada Türkiye’de 1980 darbesi ardından görev yapan DİB yönetim kadrosunun¹² hatıraları üzerinden din eğitimi ve hizmetleri alanındaki kurumsal gelişmeler incelenmiştir.¹³ Çalışmanın odak noktasını oluşturan beş temel anlatı/hatırat çalışmasına kartopu yöntemiyle ulaşılmıştır. İlk olarak 1980 darbesi sonrasında DİB başkanı görevinde bulunan Tayyar Altıkulaç¹⁴’ın üç ciltlik “Zorlukları Aşarken”¹⁵ isimli anlatı çalışması incelenmiş ve ilgili dönem anlatılarında ismi geçen ve DİB yönetim kadrolarında görev yapanların hatıratları olup olmadığı taranmıştır.¹⁶ Bu tarama sonucu, aynı tarihlerde DİB başkan yardımcılığı olarak görev yapan Hamdi Mert’in¹⁷ “Din ü Devlet Mülk ü Millet Bir Ömrün Hikayesi”¹⁸, Niyazi

⁷ John W. Creswell, *Nitel Araştırma Yöntemleri: Beş Yaklaşım Göre Nitel Araştırma ve Araştırma Deseni* (Ankara: Siyasal Kitabevi, 2016).

⁸ Muhammed Hamdi Mücevher, “Anlatı ve Hayat Hikâyesi Araştırmaları”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 25/3 (Temmuz 2020), 278.

⁹ Şerife Uğuz Arsu- Melike Tekindal, “Nitel Araştırmalarda Anlatı Araştırmasının Tanımı, Kapsamı ve Süreci”, *Ufku Ötesi Bilim Dergisi* 21/1 (Haziran 2021), 90.

¹⁰ Ali Birinci, “Hatırat Türünden Kaynakların Tarih Araştırmalarındaki Yeri ve Değeri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 14/41 (Temmuz 1998).

¹¹ M. Orhan Okay, “Hatırat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 20 Kasım 2023).

¹² 1980 darbesi sonrası ülkeyi yöneten kadro, 09.02.1978 tarihinde Diyanet İşleri Başkanlığı’na tayin edilen Dr. Tayyar Altıkulaç’ın görevine devam etmesine karar vermiştir. 13 Eylül 1980 yılında görevine devam etmesi kararı verilen Altıkulaç çalışma kadrosunu da muhafaza etmiş ve 10 Kasım 1986 yılında emekli olana kadar başkanlık görevini sürdürmüştür. bk. <https://www.diyanet.gov.tr/tr-TR/Person/PresidentDetail/37/dr-tayyar-altikulaç> Erişim: 21.03.2024. Dolayısıyla çalışma, hatıratlardaki 1980 ile 1986 yılları arasındaki gelişmeleri kapsamaktadır.

¹³ Dönemin örgün din eğitimi ilgilendiren din derslerinin zorunlu hale gelişi, imam hatip liselerinin sayılarının azaltılma girişimi gibi konularda DİB’in resmi ya da gayri resmi fikirlerine başvurulduğu hatıratlarda yer alsada bu makale din hizmetleri ve yaygın din eğitimi faaliyetlerine odaklandığı için bu hususlar bulgulara dahil edilmemiştir.

¹⁴ 1971-1976 yılları arasında DİB Yardımcılığı, 1976-1977 yılları arasında Millî Eğitim Bakanlığı Din Eğitimi Genel Müdürlüğü, 1977-1978 tarihleri arasında Talim ve Terbiye Kurulu üyeliği görevlerini yürütmüştür. 1978 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı’na getirilmiş ve 1986 yılında bu görevden emekliye ayrılmıştır. Emeklilik döneminde Marmara Üniversitesi ve Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde öğretim görevliliği yapmıştır. Ayrıca Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) Başkanlığı görevini yürütmüştür.

¹⁵ Tayyar Altıkulaç, *Zorlukları Aşarken* I, II, III (Ankara: Ufuk Yayınları, 2011).

¹⁶ Anlatılara ilişkin tarama yapılırken din eğitimi ile ilgili faaliyetlerin karar ve uygulama konumunda bulunan bürokratlar merkeze alınmıştır. Aynı dönemlerde üniversite birimlerinde görev yapan Hayrettin Karaman, Bekir Topaloğlu gibi isimlerin de hatıratları bulunmasına karşın temalara konu edilen resmi gelişmelerle doğrudan ilintileri bulunmadığı için kapsama dahil edilmemiştir.

¹⁷ Hamdi Mert, 1978 yılında başladığı DİB başkan yardımcılığı görevi sürecinde 1992 yılında Lahey Büyükelçiliği’nde Sosyal Hizmetler (Din Hizmetleri) müşaviri olarak görev yapmış ve 1998 yılında DİB başkan yardımcılığı kadrosuyla emekli olmuştur.

¹⁸ Hamdi Mert, *Din ü Devlet Mülk ü Millet Bir Ömrün Hikayesi* (Ankara: Sistem Ofset, 2017).

Baloğlu'nun¹⁹ "Bir Nesil Bir Ömür"²⁰ ve DİB bünyesinde çeşitli idarî görevlerde bulunan Kemal Güran'ın²¹ "Doğru Yolun İzinde Bir Köy Çocuğunun Yaşam Öyküsü"²² ve Ahmet Okutan'ın²³ "Hayatım ve Din Hizmetlerinde Geçen 40 Yılım"²⁴ isimli hatırat çalışmalarına ulaşılmıştır. Bu beş hatırat karşılıklı incelenerek analiz edilmiş ve dönemin din eğitimi gelişmelerine dair içerikler kodlanarak temalar ve kategoriler oluşturulmuştur²⁵. Oluşturulan tema ve kategorilere ait içerik betimleyici ve yorumlayıcı bakış açısıyla analiz edilmiştir.

Alan literatüründe çalışmada kullanılan hatıratların tümünü içeren ve her yönüyle bir anlatı çalışması olarak tasarlanan bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Ancak hatıratları incelenenlerin hayatı, eserleri ve din eğitimi görüşlerini içeren²⁶, bazı hatıratlardan yararlanılarak din eğitiminin belirli problem alanlarına yönelen²⁷ ya da hatırat çalışması olsa da odaklanılan konu ve dönem itibarıyla farklılık arz eden²⁸ lisansüstü tez ve makale çalışmaları bulunmaktadır. Bu çalışma ise 12 Eylül 1980 darbesinin hemen ardından başlayan süreçte din eğitimine ilişkin gelişmeleri ülkenin yegâne din hizmetleri ve yaygın din eğitimi kurumunun yönetici kadrosunda bulunanların yayımlanmış anlatılarından hareketle anlamaya odaklanmıştır.

Bulgular

1980 yılı Türkiye'de idarî açıdan son derece sıkıntılı bir sürecin ardından askerî darbe yoluyla yeni bir düzene geçilmesi açısından önemlidir. 80 öncesinde ülkede pek çok sıkıntı baş göstermiş ve bu sıkıntılar din eğitimi ve hizmetleri alanlarını da etkilemiştir. Dönemin DİB yardımcısı Hamdi Mert, "Din eğitimi kurumlarındaki genç çocukların da partizanlığın etkisi altında kaldığını/bırakıldığını, şartlandırılan bu çocukların kendilerine İslam tebliğ metodunu öğreten hocalarına saldırdıklarını, okullara erişimin mümkün olmadığını ve DİB çalışanlarının da parti propagandası yapmadıklarında iftiralara uğradıklarını"²⁹ anlatmaktadır. Bu ifadeler, 80 darbesinin hemen öncesinde din hizmetleri ve eğitiminde siyasî müdahalenin varlığına işaret ederken din alanının siyasetin aracı hâline geldiğinin göstergesi olarak da yorumlanmıştır. Ülkenin içerisinde bulunduğu kaosun bir askerî darbeye sonlandırılması ve ardından başlayan yeniden yapılanma çalışmaları dinle ilintili görülen alanlarda belirginleşmeye başlamıştır.

Darbe dönemleri ve din-devlet ilişkileri arasında gözle görülür bir ilişki olduğunu ifade eden dönemin Din İşleri Yüksek Kurulu (DİYK) üyesi Kemal Güran'ın şu sözleri 80 darbesinin hemen ardından girilen yapılandırma çalışmalarının yönünü anlamak hususunda dikkat çekicidir: "Askerî darbeler sonrasında Türkiye gündemine oturan konulardan biri de din-devlet ilişkileri, din eğitimi ve öğretimi ve özellikle imam-hatip liseleri olurdu. 27 Mayıs Askerî Darbesinden sonra böyle olmuş, 12 Mart Askerî Muhtırasından sonra böyle olmuş, 12 Eylül Askerî Darbesinden sonra da böyle olmuştu."³⁰ Buna göre darbe sonrası bahsedilen konularda girişim olması beklenen bir durumdu. Ancak girişimin hangi bakış açısıyla, hangi hedefler doğrultusunda yapılacağı ve etkilerinin ne olacağı bir soru işaretiydi.

¹⁹ Niyazi Baloğlu (1979-1983) yılları arasında DİB başkan yardımcılığı ardından (1983-1988) yılları arasında Bonn Büyükelçiliği Din Hizmetleri Müşavirliği ve DİTİB Genel Başkanlığı yapmıştır. 1988 tarihinde yurda dönerek Başkanlık Vaizliğinden emekli olmuştur.

²⁰ Niyazi Baloğlu, *Bir Nesil Bir Ömür* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2023).

²¹ Kemal Güran (1978-1981) yılları arasında Din İşleri Yüksek Kurulu Başkan Yardımcılığı, (1981-1992) yılları arasında Türkiye Diyanet Vakfı Genel Müdürlüğü yapmıştır. 1981 yılında kendi isteğiyle emekli olmuştur.

²² Kemal Güran, *Doğru Yolun İzinde Bir Köy Çocuğunun Yaşam Öyküsü* (Ankara: ESYAV Yayıncılık, 2016).

²³ Ahmet Okutan (1980-1984) yılları arasında Essen Başkonsolosluğu Çalışma Ataşeliği Sosyal Yardımcılığı, (1984-1992) yılları arasında Mushafı İnceleme Kurulu Başkanlığı yapmıştır. (1999-2006) yılları arasında da Bolu ve 2006 sonrası Tekirdağ İl Müftülüğü yapmıştır. 2010 yılında emekli olmuştur.

²⁴ Ahmet Okutan, *Hayatım ve Din Hizmetlerinde Geçen 40 Yılım* (Ankara: Rağbet Yayınları, 2018).

²⁵ Hatıratlardan yapılan direk alıntılmalarda yazarlar tarafından oluşturulan metinler olduğu gibi korunmuştur. Dolayısıyla alıntı metinlerdeki yazım hataları (varsa) ve vurgular hatırat yazarlarına aittir.

²⁶ Zahide Yılmaz, *Hamdi Mert'in Hayatı, Eserleri ve Din Eğitim-Öğretim Görüşleri* (Antalya: Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021).

²⁷ Emre İpek, "Türkiye'de Kırâat İlminin Gelişimi ve Tayyar Altıkulaç'ın Bu Alandaki Çalışmaları", *İlahiyat 2* (Haziran 2019); Emre İpek, *Türkiye'de Kırâat İlminin Gelişimi ve Tayyar Altıkulaç'ın Bu Alandaki Çalışmalarının Tahlili* (Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020); Dilek Yiğit, *İlk İmam Hatip Nesli Öncülerinin Türkiye'de Din Eğitimi ve Hizmetlerine Katkıları* (Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021); Dilek Yiğit - İbrahim Aşlamacı, "İlk İmam Hatip Nesli Öncülerinin Türkiye'nin Dini Hayatına Katkıları", *Talim 6/1* (Haziran 2022).

²⁸ Merve Güran Aktaş, *Hatıratlar Bağlamında Türkiye'de Din Eğitimi Tarihi (1923-1982)* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022). Künyesi verilen çalışmada, bu makalede kullanılan hatıratlardan yalnızca Tayyar Altıkulaç'a ait hatırat ve yaygın din eğitimi faaliyetlerinden yalnızca Kur'an Kurslarıyla ilgili içerik kullanılmış ve bunlara 1980 dönemine kadar gelen gelişmeler merkezinde yer verilmiştir.

²⁹ Mert, *Din ü Devlet Mülk ü Millet*, 242.

³⁰ Kemal Güran, *Doğru Yolun İzinde*, 121.

Dönemin Diyanet İşleri Başkanı Tayyar Altıkulaç bu soru işaretinin darbe gecesi Ahmet Okutan'la³¹ yaptığı telefon görüşmesiyle giderildiğini aktarmaktadır.³² Altıkulaç hatıratında, Okutan'ın darbe haberini verdiğini, yeni yönetimin DİB başkanı olarak kendileriyle yola devam etmek istediğini, Kenan Evren'in Altıkulaç'a güvendiğini³³ aktarmaktadır.³⁴ Bu güvenin de etkisiyle DİB bünyesinde karar merciinde görev yapan Altıkulaç ve yardımcılarının göre 12 Eylül sonrası din eğitimi ve hizmetleri açısından olumlu gelişmelerin gerçekleştiği bir dönem olmuştur. Mert bunları şöyle sıralamaktadır; *"12 Eylül sonrasında din eğitim ve hizmetleri açısından güzel gelişmeler oldu. Bunlar şöyle özetlenebilir: İmam-hatip liselerinin mevcut sayılarının ve statülerinin muhafaza edilmesi kararı alındı. Yüksek İslam Enstitüleri fakülte hâline getirildi. İlk, orta ve liselere zorunlu Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersleri konuldu ve bu uygulama Anayasa teminatı altına alındı. DİB'e yurtdışı kadroları tahsis edildi"*³⁵.

Mert'in bahsettiği gibi gerçekten de din eğitimi ve hizmetleri adına bugün dahi etkileri hissedilen bazı gelişmeler o dönemde gerçekleştirilmiştir. Durum böyle olunca çalışmanın bulgular kısmının temalandırılması bu gelişmeleri merkeze alarak şekillendirilmiştir.

1. 12 EYLÜL ASKERİ DARBESİ VE DİB

Hatıratlar, 12 Eylül'ün DİB'e etkilerinden bahsederken konuya anayasal düzenlemelerin ve darbe sonrası sıkıyönetim düzeninin kuruma etkileri boyutlarıyla yer vermişlerdir. Normal şartlarda kurumun işleyişine ilişkin düzenlemelerin, kurumun temel felsefesine yön vermesi ve bu yönlendirmenin de hizmetlere her boyutta etki etmesi beklenen bir gelişmedir. Gerçekten de 12 Eylül sonrası DİB'in hizmet felsefesinde ve işleyişinde temel bazı değişiklikler gerçekleşmiştir. Bunların hangi saiklerle gerçekleştiği konusundaki arka planı ise hatıratlarda anlatılan detaylardan öğrenmek mümkündür.

1.1. Darbe Yönetimi Altında ya da Desteğiyle DİB

12 Eylül darbesi, sıkıyönetim işleyişini de beraberinde getirmiş ve devletin tüm kurumları yeni yönetim anlayışının dışına çıkmayacak şekilde yeniden yapılanma sürecine başlamıştır. Devlet kurumlarının işleyiş açısından baskıcı ve otoriter bir anlayışın hâkim olabileceği düşünülen darbe yönetimi altında DİB'in de idarî zorluklarla karşılaşması, darbe yönetiminin bakış açısıyla yeniden yapılandırılması beklentisi olağandır. Literatür, 12 Eylül sıkıyönetimi altında DİB'le ilgili değişimleri "resmî dinî alanın yeniden düzenlenmesi" şeklinde yorumlarken³⁶ incelenen hatıratlar, kurumun bu dönemde yeniden yapılanma olarak adlandırılabilir bir baskı ve şekillendirme çabasıyla karşılaşmadığını, gelişmeler ışığındaki olağan değişimlerin bu algıyla anlaşıldığını ifade etmektedir. Altıkulaç dönemi, *"Bana göre bu dönemler içinde din ve Diyanet müessesesinin en hafif ve zararsız geçirdiği zaman dilimi 1980 sonrası dönem olmuştur"* sözleriyle açıklamıştır. Ona göre bunun sebebi şudur: *"Bunda bu dönemin komutanlarının diğer dönemlerdekilere kıyasla bu konularda daha olumlu, şu veya bu ölçüde manevî kişilikleri ve inançları olan şahsiyetler olmalarının payı büyüktür."*³⁷ Güran da *"Millî Güvenlik Konseyini teşkil eden beş general içinde Kenan Evren de dahil olmak üzere Sedat Celasun ve Nurettin Ersin Paşalar dinî ve manevî yönleri olan kimselerdi."*³⁸ sözleriyle bu argümanı desteklemektedir. Baloğlu ise 12 Eylül döneminde alt düzey kadrolarda bile değişiklik olmadığını ve DİB'in önceki çizgisinden şaşmadan görevlerini yaptığını belirtmiştir.³⁹ Hatıratların bu dönem için *verimli çalışabilme* olarak nitelendirdiği durum, Altıkulaç'ın *"denge adamı"* olması nedeniyle siyaset mekanizmasıyla uygulama alanı arasında denge kurabilmesine ve devletin kurucu ideolojisiyle çatışmaktan kaçınmasına da bağlanmaktadır.⁴⁰ DİB yönetiminde olduğu dönem için yapılan bu değerlendirmelere karşın Altıkulaç, *"Bu dönemde din ve*

³¹ Hem Altıkulaç hem de Mert, Okutan'dan bahsederken orduda muvazzaf albay ve subay sıfatlarını kullanmıştır. İlahiyat fakültesinde silahlı kuvvetler adına okuduğu belirtilmiştir. Altıkulaç, 12 Mart muhtırasından sonra DİB başkan yardımcılığı görevini kendisiyle birlikte yürütmüştür. Altıkulaç, *Zorlukları Aşarken I*, 180; Mert, *Din ü Devlet Mülk ü Millet*, 312. Okutan'ın kendi hatıratında ilgili konularda herhangi bir detay vermediği görülmüştür.

³² Altıkulaç, *Zorlukları Aşarken II*, 520. Ahmet Okutan'ın hatıratında darbe gecesi yaşananlara ilişkin hiçbir veriye rastlanmamıştır. Aynı şekilde kendisinin bu hususla ilgili herhangi bir beyanına da erişilememiştir.

³³ Altıkulaç, hatıratı yayımlanmadan bu bilgileri Okutan'la telefon görüşmesiyle teyit ettiğini belirtmektedir. Altıkulaç, *Zorlukları Aşarken II*, 521.

³⁴ Altıkulaç, *Zorlukları Aşarken II*, 521; Mert, *Din ü Devlet Mülk ü Millet*, 317.

³⁵ Mert, *Din ü Devlet Mülk ü Millet*, 312.

³⁶ İsmail Kara, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2008), 53; Şimşek, Şerife, *Resmî Dini Alanın Yeniden Düzenlenmesi: 12 Eylül Ara Döneminde Diyanet İşleri Başkanlığı (1980–1983)* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 132.

³⁷ Altıkulaç, *Zorlukları Aşarken II*, 560.

³⁸ Kemal Güran, *Doğru Yolun İzinde*, 121.

³⁹ Baloğlu, *Bir Nesil Bir Ömür*, 223.

⁴⁰ Rıdvan Akın, "Geçmişten Günümüze Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Tarihi İşlevi", *Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 2 (Aralık 2020), 575.

Diyanet konusunda elbette hiç sıkıntı yaşanmamış değildir. Ancak din hizmetleriyle ilgili bazı olumsuz beklenti ve isteklerini gündeme getirdiklerinde, ön yargısı olmayan bu dönemin komutanlarına itiraz etmek, karşı görüş bildirmek çoğu defa mümkün olmuş, kendilerinden de genellikle olumlu ve anlayışlı tepkiler alınmıştır.”⁴¹ ifadeleriyle siyasî yönetimle karşı karşıya geldikleri durumlarda itiraz mekanizmasını çalıştırdıklarını ve makul açıklamalar karşısında iktidarın geri adım dahi attığını belirtmektedir.⁴² Baloğlu da hatıratındaki “12 Eylül’ün akabindeki zorlu süreçte pek çok sıkıntıyı Başkan Tayyar Bey’in liderliğinde bir ekip olarak göğüsledik. Cuma hutbeleri ve başörtüsü meselesinin yanı sıra, imam hatip liselerini ve genel din eğitimini ilgilendiren konularda aynı ekip olarak akılcı istişareler yaptık, programların gerçek yönlerini ilgililere hiç çekinmeden anlattık ve hayırlı sonuçlar aldık. Zaman zaman içeriden ve dışarıdan engellerle karşılaşmış olsak da bunları da sıkı bir ekip ruhuyla atlatmayı bildik.”⁴³ sözleriyle yönetimle yaşanan anlaşmazlıkları ekip ruhuyla çalışarak ve doğru bildikleri hususlarda ilgililere açıklamalar yaparak aştıklarını ifade etmiştir.

İsmail Kara, hatırat sahiplerinin olumladığı söz konusu denge siyasetiyle yönetilmenin DİB’i dinî/manevî sembol ve kimlik işaretlerinden uzaklaştırdığını, kurumun/camilerin ve görev yapanların da tarihî arka plandan yoksun sıradan bürokratik mekanlar, kişilikler haline geldiğini iddia etmektedir.⁴⁴ 12 Eylül sürecini bir ara dönem olarak tanımlayan Subaşı bu düşüncüyü destekler şekilde, dönemin yönetiminin din ve din adamları ile ilgili politikasını “... gütüğü amaçlara siyasî destek sağlayacak ilerici ve laik imamlarla devlet memuru statüsündeki diğer din görevlilerini yetiştirmeye özen gösteren askerlerin, bu konuda sunî olduğu kadar pragmatik de olan kaygılarla harekete geçtiği aşikârdır.”⁴⁵ cümleleri ile açıklamaktadır. Altıkulaç bu tür eleştirilere; “1970’li ve özellikle 1980’li yıllarda Diyanet câmiasında önemli ölçüde bir değişim olduğu doğrudur. Ama kanaatimce yanlış olan bu değişimin “dinî/manevî sembol ve kimlik işareti”nde aranmasıdır. Söz konusu yıllar müftülük, vaizlik ve imam-hatiplik gibi görevlerde “çantadan yetişmiş” din görevlilerinin yerlerini mekteplilerin almaya başladığı yıllardır. ...Diyanetin üst yönetiminde bizlerin görev aldığımız yıllarda durum hızla değişmiş, “çantadan yetişenlerin”, bir başka ifade ile “alaylılar”ın yerlerini mektepliler (İmam-Hatip okulları, Yüksek İslâm Enstitüleri ve İlâhiyat Fakültesi mezunları) almaya başlamış, tabiatıyla bu değişimin sebep olduğu bazı farklılıklar görülmüştür.”⁴⁶ sözleriyle cevaplayarak bu değişimin bir gereklilik olarak gerçekleştiğini belirtmektedir.

80 döneminden çok daha önce açılan İlahiyat Fakülteleri ve Yüksek İslam Enstitülerinden mezun olanlar istihdamda öncelenmeye başlanmıştır. Bu öncelenmenin yanında aynı dönemden kısa süre önce kurulan Din Eğitimi kürsüsü ve etkileriyle din hizmetleri ve din eğitimi alanında görev yapacakların bilimsel bakış açısıyla eğitime başlanması Altıkulaç’ın söylemlerini anlamlı hâle getirmektedir. Din Eğitimi kürsüsünün ilk öğretim üyesi Prof. Bilgin verdiği bir röportajda, kürsü kurulduktan sonra öğretmenlik meslek derslerinin yalnızca öğretmen olacak öğrenciler için değil, din hizmetleri alanında çalışacaklar için de elzem olduğunu belirtmiş, din eğitiminin her alanında hem ilahiyat hem de davranış bilimlerinde uzmanlaşmayla başarıya ulaşılacağını anlatmıştır.⁴⁷ Kara’nın ve Subaşı’nın eleştirdiği bu durum aslında din hizmetleri alanında görev yapacakların günün/asrın anlayışına uygun olarak bilimsel bakış açısıyla yetiştirilmeye başlanmasının doğal bir sonucu olarak yorumlanabilir görünmektedir. Mekteplilerin görev almasıyla temsil ve kimlik açısından bahsedilen değişikliklerin gerçekleştiğini belirtmesine karşın Altıkulaç ve Okutan hatıratlarında din hizmetlerinde İlahiyat Fakültesi mezunlarından beklenen verimin alınmadığını da belirtmekte, o dönemde ilahiyat eğitiminin din hizmetleri alanında gereken yeterlikleri kazandırmadığını iddia etmektedirler.⁴⁸ İlahiyat fakültelerinin din görevlilerine günün gerekliliklerini kuşatan yeterlikleri kazandırabilme durumunun bugün bile yüksek din öğretimi alanında tartışılan önemli konulardan biri olduğu düşünüldüğünde dönemin istihdam kurumu yönetimince de dile getirilmesi anlaşılabilir.⁴⁹

Hatıratlarda 12 Eylül darbe sürecinin DİB’e etkisi konusunda aktarılanlar, bu sürecin kurum açısından olumlu yansımaları olduğu yönündedir. Yukarıda da bahsedildiği gibi siyasî yönetimle sorunlar yaşansa da özellikle kurumdan sorumlu Devlet

⁴¹ Altıkulaç, *Zorlukları Aşarken II*, 560.

⁴² Altıkulaç ve Baloğlu hatıratlarında kurum açısından uygun bulunmayan çeşitli talepler ya da yaptırım istekleri karşısında silsile yoluyla kurumdan sorumlu devlet bakanı Mehmet Özgüneş aracılığıyla ya da şahsen kendisinin devreye girerek anlaşmazlıkların çözülmesi hususundaki örnekleri detaylı bir şekilde anlatmaktadır. Altıkulaç, *Zorlukları Aşarken II*, 560; Baloğlu, *Bir Nesil Bir Ömür*, 227.

⁴³ Baloğlu, *Bir Nesil Bir Ömür*, 226-227.

⁴⁴ Kara, *Cumhuriyet Türkiye’sinde Bir Mesele Olarak İslam*, 110.

⁴⁵ Subaşı, *Ara Dönem Din Politikaları*, 88.

⁴⁶ Altıkulaç, *Zorlukları Aşarken III*, 1255-56.

⁴⁷ İsmail Arıcı, “Din Dersi Öğretmeni Yetiştirme Faaliyetlerinin Dünü ve Bugünü”, *Journal of International Social Research* 11/56 (Nisan 2018), 882.

⁴⁸ Altıkulaç, *Zorlukları Aşarken I*, 201; Okutan, *Hayatım ve Din Hizmetlerinde Geçen 40 Yılım*, 328.

⁴⁹ Saadetin Özdemir, “Diyanet Hizmetleri Açısından İlahiyat Program (lar)ı”, *Din ve Bilim-Muş Alparşan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 2/1 (Haziran 2019), 1-25.

Bakanı Mehmet Özgüneş, Başbakan Bülent Ulusu ya da Başkan Altıkulaç'ın şahsen devreye girmesiyle bu sorunların aşıldığı tüm hatıratlarda ortak bir bakış açısıyla detaylandırılmıştır.

1.2. Anayasal Düzenlemeler ya da Düzenlenemeyenler

DİB'in siyasî iradeyle olan ilişkisinde görevlerini nispeten sorunsuz bir şekilde sürdürdüğü ifade edilmesine karşın belki de en önemli sorun, kurum hakkındaki anayasal düzenlemeler hususunda olmuştur. 12 Eylül'ün hemen ardından tüm devlet kurumlarında başlayan yeniden yapılandırma çalışmaları DİB'e de yansımış ve öncelikle anayasal bir kurum olarak görev tanımlaması yapılmıştır. 1965 yılında yürürlüğe giren 633 sayılı kanunun 15. maddesinde değişiklik yapılmasına ilişkin bir taslağın hazırlanması görevi de kurumun kendisine verilmiştir.⁵⁰ Altıkulaç DİB tarafından 1981 yılında tamamlanan tasarının Bülent Ulusu hükümeti tarafından Millî Güvenlik Konseyi (MGK)'ne sunulduğunu,⁵¹ ancak o dönem yalnızca 1. maddenin tartışılmasından öteye gidilemediğini hatıratında; *"Madde okunduktan sonra üyelerden biri, maddenin ilk bölümünün "İslam inançları, ibadet ve ahlak esasları ile ilgili işleri laiklik ilkesi doğrultusunda yürütmek" şeklinde düzenlemesini, yani "yürütmek" kelimesinden önce "laiklik ilkesi doğrultusunda" sözcüklerinin ilave edilmesini teklif etti. Teklif diğer üyeler tarafından olumlu bulundu ve kabul gördü."*⁵² şeklinde açıklamaktadır.

Altıkulaç bu açıklamalarının devamında darbe sonrası askerî yönetimle ilk kez karşı karşıya gelme nedeni olan bu teklife karşı çıkışını nasıl gerekçelendirdiğini ise şöyle belirtmektedir: *"İbadetlerden maksat özellikle namaz, oruç gibi şeyler değil mi? Evet. Biz bu işleri öteden beri laiklik ilkesini hiç dikkate almadan ve hiç de ihtiyaç duymaksızın bugüne kadar yaptık ve yürüttük. Şimdi laiklik ilkesi doğrultusunda yürütürsek ne değişecek? Bir ibadetin laiklik ilkesi doğrultusunda yapılmasıyla laiklik hiç dikkate alınmadan yapılması arasındaki farkı açıklayabilir misiniz?"*⁵³ Altıkulaç'a göre komisyondaki bu açıklamaları başbakan ve bakan düzeyinde anlamlı bulunmasına rağmen maddede değişiklik yapılamamıştır.⁵⁴ Maddenin 1982 anayasasına *"laiklik ilkesi doğrultusunda"*⁵⁵ ibaresiyle girişi ise DİB'in ve hizmetlerinin din-devlet ilişkileri açısından sorgulanması anlamına gelen tartışmaların günümüze değin sürmesine sebep olmuştur. Kuruma ilişkin kanunî düzenlemelerin henüz ilk maddesinde laiklik ilkesinin eklenmesi nedeniyle uzlaşma sağlanamayınca diğer maddelerin görüşülmesi de sekteye uğramış, tüm maddelerin yasalaşması ancak otuz yıl sonra gerçekleşmiştir.⁵⁶ Altıkulaç süreci şöyle anlatmaktadır:

*"12 Eylül 1980 askeri yönetimi zamanında 633 Sayılı Kanun'daki boşlukları dolduran tasarı Millî Güvenlik Konseyi'nin onay safhasına kadar getirildi. Ancak o günlerde bu tasarının yasalaşması maalesef mümkün olmadığı gibi, Danışma Meclisi'nin ilgili komisyonunda da bir el onun müzakerelerini durdurmayı başardı. Nihayet tasarının doğrudan MGK tarafından onaylanarak yürürlüğe girmesini beklediğimiz günlere gelmiştik. Yani 06 Kasım 1983'te genel seçimler yapılmış, merhum Turgut Özal'ın ANAP'ı tek başına iktidar olmuştu. Resmî seçim sonuçlarının açıklandığı gün ben Başbakan Bülent Ulusu'nun makamında bulunuyordum. O sırada bir telefon bağladılar. ...telefon eden kişi, seçim kazanmış ve hükümet kurması söz konusu olan Turgut Özal'dı. Turgut Bey bu görüşmede, MGK'nın gündeminde bulunan, ama henüz onaylanıp Resmî Gazete'de yayımlanmamış kanunlardan söz etmiş, başbakandan bunların onaylanmamasını istemiş. Çünkü yönetimde reorganizasyona gideceklerinden söz etmiş. Bunların onaylanması durumunda bu metinlerin değiştirilmesi gerekeceğini söylemiş. ...Turgut Özal iktidar olmuştu, ama bizim kanunumuzdaki boşlukları dolduracak tasarımı meclise sevk etmediği gibi, aradan geçen bunca hükümetlere rağmen bu konudaki boşluklar hâlâ doldurulamadı. ...Yukarıdaki satırları gözden geçirdiğim bugün (29.06.2010 Salı) TV3'ü izlerken memnuniyetle ve "hele şükür" diyerek görüyorum ki, geçen hafta TBMM genel kurulunda müzakereleri başlayan bu kanunun maddeleri üzerindeki görüşmeler devam etmektedir. ...Nihayet 01.07.2010 Perşembe günü Diyanet câmiasının yıllardır beklediği bu tasarının müzakereleri tamamlandı ve tasarı yasalaştı."*⁵⁷

12 Eylül döneminde din hizmetleri ve yaygın din eğitimi kurumu olan DİB görev tanımlamasına giren laiklik kavramı uzun

⁵⁰ Altıkulaç, *Zorlukları Aşarken II*, 902.

⁵¹ Anlatılardan alıntılanan tırnak içi ifadelerin tamamının aslı korunmuştur. Bu nedenle kurum isimleri günümüz kullanımlarından farklılık gösterebilir.

⁵² Altıkulaç, *Zorlukları Aşarken II*, 522-523.

⁵³ Altıkulaç, *Zorlukları Aşarken II*, 526-527.

⁵⁴ Altıkulaç, *Zorlukları Aşarken II*, 527.

⁵⁵ Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, md. 2.

⁵⁶ DİB Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun, *Resmî Gazete* 27640 (1 Temmuz 2010), Kanun No. 6002.

⁵⁷ Altıkulaç, *Zorlukları Aşarken II*, 902-903.

yıllar sürecek tartışmaların ana başlığı olmuştur. Devletin dinî alanı tanzim etme yolu olarak görülen laiklik anlayışı, “dışlayıcı laiklik” olarak betimlenmiş ve tartışmalar bu minvalde ilerlemiştir.⁵⁸ Dönemin tüm devlet kurumlarında “millî güvenlik” bağlamında⁵⁹ laiklik anlayışını korumaya yönelik yönetim anlayışı DİB açısından düşünüldüğünde, bu kurumun ülkede dinî alanının düzenlenmesi, kontrol edilmesi, dinin kurumsallaşması⁶⁰ için kullanılan bir araç/aygıt olduğu⁶¹ savlarını ortaya çıkarmıştır. Ancak bir önceki başlıkta detaylandırıldığı gibi konunun birinci derece muhatapları hatıratlarında ortak bir dille durumun böyle olmadığını, kurumun araç hâline getirilmesine izin vermediklerini, fakat ilgili kavramın DİB’in görev tanımlamasına eklenmesini de engelleyemediklerini belirtmektedir.

1.3. İstismar Raporundan Din Eğitimi Politikalarına Yön Verme İmkânına Giden Süreç

Darbenin hemen ardından askerî yönetimin devletin tüm kadrolarındaki işleyiş mekanizmasını anlayabilmek için doğrudan kurumlarla iletişim içerisine girmesi ve mevcut durumu analiz ederek yeni bir yol haritası belirlemeye çalışması anlatılarda detaylandırılan bir durumdur. Nitekim Baloğlu, 12 Eylül ile ilgili anlatımlarına yeni yönetimin bilgi alışverişi ve kurumlar arası koordinasyonun sağlanması için düzenlediği aylık toplantılara Diyanet temsilcisi olarak katıldığından bahsederek başlamaktadır.⁶² Hamdi Mert de 12 Eylül darbesiyle ilgili gelişmeleri anlattığı kısımlarda kurum olarak kendilerinden istenmesi beklenen bir brifingden bahsetmektedir. İlerleyen süreçteki gelişmeler bu brifingi din eğitimi politikalarına yön veren sürecin eylem boyutunu başlatan bir adım olarak değerlendirmeyi mümkün kılmaktadır. Mert bilgilendirme sürecini şöyle detaylandırmaktadır:

“Millî Güvenlik Konseyinin, resmî kurumlardan brifingler alacağı söyleniyordu. Başbakanlığa bağlı bir kurum olduğumuz için, bizim sunacağımız brifing diğer kurumlardan daha önce olmalıydı. Özgüneş’in de uyarısıyla kış kapımızda görülmeden hazırlıklarımızı yaptık.”⁶³ “Merkez ve taşradaki kuruluşlarımızın kadro problemi vardı. Yurtdışındaki vatandaşlarımızın dinî ihtiyaçları için kadrolu eleman gönderemiyorduk. Açık bulunan kadrolarımıza tayin edilecek nitelikli eleman bulmakta zorlanıyorduk. ...İhtiyaç miktarınca kadro ve eleman bulunmayışı, halkımızı dinî konularda siyasî ve ideolojik istismarlarla karşı karşıya bırakıyordu. Din Bilgisi derslerinin isteğe bağlı olması, millî bütünlüğümüz açısından sosyo-kültürel problemler ortaya çıkarıyordu. Bütün bunları istatistiki verilerle ve görüntülü sunumlarla zenginleştirdik. ...Devlet Bakanı kısa bir takdim yapacak; din istismarı konusunu geniş boyutlarıyla Başkanımız Tayyar Bey sunacak; Diyanetin organik yapısını, kadro ve eleman açığı gibi kurumsal ihtiyaçlarını ise ben brife edecektim. ...Brifingdeki ağırlığı bu yöne verdik. Okullar MEB’e bağlı idi, ama mezunlarının istihdam alanı Diyanet İşleri Başkanlığı idi. Bu sebeple kendimizi de bu okullarla ilgili saydık. Mevcut imam-hatip okullarının verdiği mezunlarla Diyanetin eleman ihtiyacının karşılanamadığını; uzun yıllar da karşılanamayacağını belirttik.”⁶⁴

Güran da hatıratında “Türkiye’de Din Eğitimi ve Din İstismarı” isimli bir raporun hazırlanıp MGK’ya sunulduğundan bahsetmekte; raporun içeriği konusunda Mert’in söylediklerine ek olarak Kur’an Kurslarında eğitim ve öğretim ile camilerde sunulan vaaz ve hutbe uygulamalarını da eklemektedir. Raporun içeriği olarak ekler kısmında Prof. Halis Ayhan’ın çalışmasındaki raporu⁶⁵ sunmaktadır.⁶⁶ Ancak Mert, Güran’dan farklı olarak, din eğitimi ve din hizmetleri alanındaki bu sorunlara çözüm bulunabilmesi için brifing sonrasında I. Din Eğitimi Seminerinin gerçekleştirildiğini, DİB, MEB ve üniversitelerin katkı sunduğu bu semineri MGK’nın dikkatle izlediğini ve notlar aldıklarını anlatmaktadır.⁶⁷ Bu seminerin istismar raporunu arkasına alarak din eğitimi camiasını karalayanlara bilimsel bir cevap olduğunu ve Diyanet Gazetesinde seminerle ilgili haber yaptıklarını detaylandırmaktadır.⁶⁸ Hatıratlara göre, ardı ardına yaşanan bu gelişmeler Yüksek İslam

⁵⁸ Mahmut Hüdai Erdoğan-Utku Aybudak. "Dışlayıcı Laiklik ve Pasif Laiklik Sarmalında Diyanet İşleri Başkanlığı", *Uşak Üniversitesi Uygulamalı Bilimler Fakültesi Dergisi* 2/1 (Haziran 2022), 13.

⁵⁹ Pınar Kaya Özçelik, "12 Eylül'ü Anlamak", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 66/1 (Aralık 2011), 87-89.

⁶⁰ Kara, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam*, 61; Şimşek, Şerife. *Resmî Dini Alanın Yeniden Düzenlenmesi: 12 Eylül Ara Döneminde Diyanet İşleri Başkanlığı (1980-1983)*, 13.

⁶¹ James W. Warhola- Egemen B. Bezci, "Religion and State in Contemporary Turkey: Recent Developments in Laiklik", *Journal of Church and State* 52 (Temmuz 2010), 427-453 akt. Güven Gürkan Öztan- Egemen B. Bezci, "Türkiye’de Olağanüstü Hal: Devlet Aklı, Askerler ve Siviller", *Mülkiye Dergisi* 39/1 (Nisan 2015), 159-186.

⁶² Baloğlu, *Bir Nesil Bir Ömür*, 221.

⁶³ Mert, *Din ü Devlet Mülk ü Millet Bir Ömrün Hikayesi*, 317.

⁶⁴ Mert, *Din ü Devlet Mülk ü Millet Bir Ömrün Hikayesi*, 318.

⁶⁵ Halis Ayhan, *Türkiye’de Din Eğitimi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014), 294-298.

⁶⁶ Güran, *Doğru Yolun İzinde Bir Köy Çocuğunun Yaşam Öyküsü*, 124.

⁶⁷ Mert, *Din ü Devlet Mülk ü Millet Bir Ömrün Hikayesi*, 318.

⁶⁸ Hamdi Mert, "Din Eğitimi Seminerinde Belirlenen Görüşler", *Diyanet Gazetesi* (15 Mayıs 1981).

Enstitü müdürlerinden oluşan bir heyetin rapor hazırlayarak bunu Cumhurbaşkanı Kenan Evren'e sunmasıyla o dönem için nihayete ermektedir. Mert'e göre bu rapor hem sonraki gelişme ve uygulamalarda etkili olmuş hem de kurumlar için bir ölçü ve yol haritası vazifesi görmüştür.⁶⁹ Aslında Güran'ın MGK raporu olarak bahsettiği, Mert'in detaylandığı sürecin sonunda hazırlanan rapordur. Bu hâliyle de ortaya çıkış noktası "din istismarı" olan brifingin dönemin DİB yöneticilerinin yönlendirmesiyle din eğitimi ve din hizmetleri odağında işletildiği ve ardından dönemin akademisyenlerinin de bilimsel desteğiyle bir yol haritasının ortaya çıkmasına vesile olduğu ilk ağızdan detaylandırılmaktadır.

2. MERKEZİLEŞME ÇABALARI/DİN İŞLERİNE MÜDAHALE GİRİŞİMLERİ

2.1. Atatürkçülük ve Laiklik Ekseninde Din Hizmetleri

Yaygın din eğitimi araçlarından birisi olan hutbeler, bireylerin yaşamlarına rehberlik eden uygulamalardır. Hz. Peygamber döneminden itibaren uygulanmaya başlanan cuma hutbeleri dinî bilgilerin yanında pek çok sosyal içeriğin yer aldığı inanca dair bir söylem biçimidir.⁷⁰ Bu söylemin ideolojik boyutlarını ise her dönemin kendine özgü şartları içerisinde değerlendirmek gerekmektedir.⁷¹ Hutbeler aynı zamanda geniş bir hedef kitleye mesajın kolay yollardan ulaştırılabildiği iletişim vasıtalarıdır. Bu nedenle 12 Eylül sürecinde merkezî hutbelerin toplum nezdinde kollektif bir zihniyet oluşturmak için temel enstrümanlardan birisi olması istenmiştir. Din-devlet ilişkileri çerçevesinde dönemin panoramasını ortaya koyan düşünceler incelendiğinde genelde Kemalizm özelde ise "Atatürk Milliyetçiliğinin İslamîleştirilmesi" savları ortaya atılmaktadır. Böylelikle "kardeş kavgası" olarak tanımlanan terör sürecinin "Türk-İslam Sentezi"ne dayalı devlet anlayışı ile bertaraf edilebileceği düşünülmüştür.⁷² Bu anlayışın diğer tüm devlet kurumları gibi DİB tarafından da desteklenmesinin beklenmesi dönemin siyasi konjonktüründe kaçınılmaz olmuştur. DİB de kendisine yüklenen ve laikliği, millî birlik ve bütünlüğü, Türklüğü içeren görev anlayışına sahip olduğu takdirde ilgili dönem için beklenen kurumsal vasıfları taşıyabilecektir. Fakat yine de hatıratlar dönemin bakış açısını, yönetimin kuruma müdahale çabalarıyla birlikte aktarmakta ancak kendilerinin bu konuda objektif bir duruş sergilemeye çalıştıklarını da detaylandırmaktadırlar. Altıkulaç'ın aktardığına göre 21 Ocak 1981 tarihinde Org. Haydar Saltık imzasıyla kuruma gelen yazıda din görevlilerine rehber olacak nitelikte ve 52 haftalık cuma ve bayram hutbeleri için yeterli olacak düzeyde bir rehber kitap hazırlanması istenmiştir. Bu kitapta iyi vatandaş olmanın yanı sıra laiklik ve Atatürk ilkelerinin işlenmesi de talep edilmiştir.⁷³ Altıkulaç sözlerinin devamında; bu girişimi iyi niyetli bulmadığını, yazının cami, cemaat ve dinî gelenekleri bilmeyenler tarafından gönderildiğini ancak dönemin şartlarında diğer tüm kurumlar gibi DİB'e de müdahale girişimlerini beklediklerini belirtmiştir. Hatta Altıkulaç'a göre, daha sonra Genelkurmay Başkanlığınca gönderilen yazıda 56 konu belirlenmiştir. Bunların 49'u Atatürk ve laikliğe dairken diğerleri siyasî ve millî konuları içermektedir, ahlak konusu ise sadece birinde yer almıştır.⁷⁴ Altıkulaç rehber bir hutbe kitabı talebini olağan karşılımlarına rağmen makul olmayan boyutları dikkate almadıklarını, böyle bir kitap çalışması yapmış olsalar da kurumun bakış açısı ve ihtiyaçlarının kitabın içeriğini şekillendirebileceğini de eklemektedir. Daha sonra konuyu DİYK'ye ilettiğini ve kendilerinin de her zaman ihtiyaç duyulabileceğini düşündükleri bu kitabın hazırlandığını anlatmaktadır.⁷⁵ Sözlerinin devamında ise bu talebin hutbenin doğasına uygun olmadığını izah etmek üzere Güran'ı kurulca hazırlanan kitapla birlikte meclise gönderdiğini belirtmektedir. "İslamî anlayış, bilgi ve geleneklere uygun bir muhteva ve üslupla işlenmiş" 60 ayrı konuda hutbenin birkaç düzeltme talebi sonucu MGK tarafından kabul edildiğini ekleyerek,

⁶⁹ Mert, *Din ü Devlet Mülk ü Millet Bir Ömrün Hikayesi*, 320; Altıkulaç'ın MGK raporundan yukarıda bahsedilen hikayeleştirmeyle bahsetmediği görülmektedir. Bunun yerine din istismarı konusunu ilgili dönemde öne çıkan ve bir bakıma istismar söyleminin ortaya çıkmasında etkisi büyük olan Süleymanlılar Cemaati ve bu cemaatle yaşanan polemikler üzerinden değerlendirmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Altıkulaç, *Zorlukları Aşarken II*, 561-563.

⁷⁰ Beyza Bilgin, *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi* (Ankara, AÜ İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1988), 105; Mustafa Baktır, "Hutbe", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (20 Ağustos 2024); Recai Doğan, "Cumhuriyet Öncesi Dönemde Yaygın Din Eğitimi Açısından Hutbeler", *Dini Araştırmalar* 1/ 2 (Haziran 1998), 11.

⁷¹ Literatürde cuma hutbelerinin sosyo-politik boyutları ile ilgili siyasî tarih alanında pek çok tez çalışması yer almaktadır. İlgili çalışmalar için bk. Ceren Kenan, *Bargaining Between Islam and Kemalism An Investigation of Official Islam Through Friday Sermons* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011); Asuman Banu Hülür, *İnançlara Yönelik Söylemin İdeolojik İnşası: Cuma Hutbeleri* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014); Nurettin Ürün, *Erken Cumhuriyet Döneminde Dinin Merkezileşmesine Bir Örnek: Cuma Hutbeleri* (İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019); Mücahit Karahan, *2015-2019 Yılları Arasında Diyanet Hutbelerinin İçerik Analizi* (Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021).

⁷² Özçelik, "12 Eylül'ü Anlamak", 86.

⁷³ Altıkulaç hatıratında ilgili resmi yazıya atıf yaparak hafta talep edilen tüm konuların detayını sunmaktadır. bk. Altıkulaç, *Zorlukları Aşarken II*, 564.

⁷⁴ Altıkulaç, *Zorlukları Aşarken II*, 568-571.

⁷⁵ Altıkulaç, *Zorlukları Aşarken II*, 564-571.

yönetimce onaylanmış olduklarının da altını çizmektedir.⁷⁶

Dönemin DİYK başkan yardımcılığı görevinde bulunan ve ilgili metni meclise götüren Güran da hatıratında Altıkulaç'ın talebi doğrultusunda raporu İrfan Yücel⁷⁷ ile birlikte hazırladıklarını şöyle dile getirmektedir: “Konuları tespit ederek bunları dinimizin görüşleri istikametinde akıcı bir üslupla, ilmî esaslara istinat eder tarzda, aktüaliteyi de dikkate almak suretiyle, hem hatiplere hem de vaizlere rehber olacak tarzda işledik”.⁷⁸ Bu çalışma, “İmam Hatipler için Örnek Metinler”⁷⁹ ismiyle yayımlanmıştır.⁸⁰ Baloğlu da bu kitaptan bahsetmekte ve bu konuya değinirken ortaya çıkan meselelerin hassasiyetlerinin ilgili mercilere anlatılarak ikna yönteminin tercih edildiğini ve tüm talepleri kabul etmeme konusunda başarılı olduğunu dile getirmektedir. Baloğlu'nun detaylarıyla anlattığı bu sürecin; merkezi hutbelerin siyasetçe şekillendirilmesi talebine karşı, kurumun yönetiminde siyaset müdahalesine izin vermeme çabasına argüman olarak sunulduğu görülmektedir.⁸¹

Yaşanan bu gelişmeyle aslında başkanlıkça hazırlanan hutbelerin tüm ülkede uygulandığı “Merkezî Hutbeler Dönemi”nin başladığı ve bu dönemin 2006 yılına kadar kesintisiz sürdüğü görülmektedir. 15 Şubat 1981 tarihli Diyanet Gazetesi'nde hutbelerin başkanlık tarafından gönderilenler arasından seçileceği, din görevlilerin hazırlayacağı özel hutbelerin de müftülüklerin onayından geçtikten sonra okunabileceği bildirilmiştir.⁸² 1989 yılına gelindiğinde ise DİB tarafından yayınlanan bir genelgeyle bu durum resmî bir şekilde karara bağlanmıştır.⁸³ Hatırat sahipleri, bu durumun yaşanan sürecin zorunlu bir sonucu olduğunu belirtmelerine ve buna karşı koyduklarını ifade etmelerine rağmen onların yıllar boyu etkisini sürdüreceği olan *hutbelerin merkezileştirilmesi* anlayışına öncülük eden aktörler olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Okutan bu uygulamayı gelişigüzellikten kurtulma ve bütünlüğe kavuşma olarak nitelendirmektedir.⁸⁴ Buna rağmen merkezî hutbe uygulamalarının pedagojik açıdan eleştirilere tabi tutulduğu da görülmektedir. Tek merkezden hazırlanan hutbelerin bölgesel ve yerel ihtiyaçlara cevap verme açısından yetersiz kalmaları en temel pedagojik sorun olarak ortaya çıkmaktadır. Bu durumun din görevlisiyle cemaati arasındaki ilişkiye zarar verdiği, çalıştıkları bölgenin mevcut ihtiyaçlarını en iyi bilen imamların tek merkezden gelen hutbeleri okumakta isteksiz olmalarının onları cemaat nezdinde de güç duruma düşürdüğü, hatta bu görevlilerin zamanla cemaati nezdinde pasif bir duruma düştükleri ve kendilerini geliştirmekten uzaklaştıkları konuyla ilgili yapılmış eleştiriler arasındadır.⁸⁵

Altıkulaç'ın anlatımına göre 12 Eylül yönetiminin Atatürkçülük vurgusu hutbelerin içeriğiyle sınırlı kalmamış, Kur'an Kurslarına da sirayet etmiştir. Öyle ki hazırlanan bir genelgeyle kursların işleyişine müdahale edilmek istenmiş, kurslarda Atatürkçülük ve milliyetçilik anlayışının ön plana çıkarıldığı bir eğitim ortamının tasarlanması talep edilmiştir. Altıkulaç olanları şöyle anlatmaktadır:

“12 Eylül 1980’de askerî yönetimin iş başına gelmesinden sonra Kur’an Kursları konusunda olağanüstü bir durum yaşandı. ...Bir gün Genelkurmay II. Başkanı Org. Necdet Öztörün imzasını taşıyan gizli işaretli bir genelge masama kondu. ...Genelgede Kur’an Kurslarından söz ediliyor, askerî yönetimin İstanbul’da bir kursta yaptığı denetimde; öğrencilerin "Atatürk’ü yeteri kadar tanımadıkları, İstiklal Marşı’nı doğru okuyamadıkları, sınıflarda Atatürk resmi bulunmadığı, öğrencilerin genel kültürlerinin çok zayıf olduğu belirtiliyordu. ...Bunun anlamı şu idi: "DİB bu konuda görevini yapmıyor veya yapamıyor, bu kurslardaki eksiklikler ve olumsuzluklarla ilgilenmiyor, hatta onlara göz yumuyor. Onun yapmadığı veya yapamadığı işi siz yapın”. ...Paşa’ya bu genelgenin bizi çok üzdüğünü söyleyerek söze başladım. Ben henüz sözümün başlarında iken Öztörün Paşa bu kurslarda neler okutulduğunu öğrenmek istedi. Anlattım. Niçin kültür dersleri okutulmadığını sordu. Hasan Paşa’nın (Millî Eğitim Bakanı Hasan Sağlam’ın) buna izin vermeyeceğini,

⁷⁶ Altıkulaç, *Zorlukları Aşarken II*, 575; Mert, *Din ü Devlet Mülk ü Millet*, 321-322.

⁷⁷ İrfan Yücel, 1978 tarihinde DİYK üyeliğine atandı. 1982-1992 yılları arasında kurulun başkanlığını vekaleten yürüttü. 1999 yılında kurul üyeliğinden emekli oldu.

⁷⁸ Güran, *Doğru Yolun İzinde Bir Köy Çocuğunun Yaşam Öyküsü*, 128.

⁷⁹ Diyanet İşleri Başkanlığı, *İmam-Hatipler İçin Örnek Metinler* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1982).

⁸⁰ Güran, *Doğru Yolun İzinde Bir Köy Çocuğunun Yaşam Öyküsü*, 128.

⁸¹ Baloğlu, *Bir Nesil Bir Ömür*, 228.

⁸² H. Kader Zengin, “Son Dönem Cumhuriyet Hutbelerinin İçerik Analizi (2003-2011) Yılları Arası”, *Yaygın Din Eğitimi Sempozyumu-II* ed. Mustafa Kaya (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013), 126.

⁸³ Genelge ile ilgili bilgi için bk. Kasım Kocaman, *Dini İletişimde Hutbe* (Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 75.

⁸⁴ Okutan, *Hayatım ve Din Hizmetlerimde Geçen 40 Yılım*, 164.

⁸⁵ M. Kamil Yaşaroğlu, “Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Hutbe Hizmetlerine Genel Bir Bakış”, *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (Ocak 2016), 18; Mehmet Yaşar, “İmam Hatiplerin Kendi Hutbelerini Okuması”, *I. Din Hizmetleri Sempozyumu* ed. Mehmet Bulut (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2008), 474-480; Ziya Şen, “Camilerde Okunan Hutbelerin Mevcut Durumunun Değerlendirilmesi ve Daha Mükemmel Hale Gelmesi İçin Bazı Teklifler”, *I. Din Hizmetleri Sempozyumu* ed. Mehmet Bulut (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2008), 493-504.

Tevhid-i Tedrisat Kanunu'na aykırı göreceğini belirttim. ...konuşma şöyle sürdü: -Yazıda öğrencilerin Atatürk'ü tanımadığından söz ediliyor. -Paşam, bu Hasan Paşa'nın sorumluluğunda bir konu. -O ne demek? -Çünkü bu kurslarda okuyanların hepsi en az ilkokul mezunu. İlkokul sıralarında Hasan Paşa onlara Atatürk'ü öğretmemişse bu bizim kusurumuz mu? Öğretmeye kalksak bu sizin işiniz değil, derler. -Sonra, yazıda bu çocukların İstiklal Marşı'nı düzgün okuyamadıkları ileri sürülüyor. -O da Hasan Paşa'nın işi. -Genel kültürleri zayıfsa... -O da Hasan Paşa'nın işi...⁸⁶

Altıkulaç ve ekibi uzun yıllar çeşitli devlet kurumlarında görev yapmış, siyasetle temas konusunda tecrübeli kişilerdi. Özellikle Altıkulaç Din Eğitimi Genel Müdürlüğü yapmış, Talim Terbiye Kurulu Üyeliğinde bulunmuş aynı zamanda hem yardımcı hem de başkan olarak DİB'de görev yapmıştı.⁸⁷ Dolayısıyla MEB, DİB işleyişine ve bürokratik iletişime hakimdi. Yukarıdaki diyalogda örneği görüldüğü gibi buna benzer durumlarda tecrübesi ve kurumsal bilgisiyle yaptırım taleplerinin anlamlılığının sorgulanmasına ve geri çevrilmesine giden süreçleri yönetmeyi başarmıştır. Hayata geçirilmemiş olmasına karşın bu örnek, dönemin yönetim anlayışının her alanda benimsetilmeye çalışılmasındaki ısrarcı tavrı göstermesi bakımından önemlidir.

Din hizmetlerinin merkezî bir anlayışla sürdürülme çabaları bunlarla sınırlı kalmamıştır. DİB'e yöneltilen taleplerden ya da Altıkulaç'ın anlatımıyla emirlerden birisi de dinî gün ve gecelerde yayına konulan mevlit programlarıyla ilgili olmuştur. Altıkulaç o dönemdeki uygulamayla ilgili kendilerinden beklenenleri ironik bir dille şöyle anlatmaktadır:

"... TRT Genel Müdürlüğü'nün 24.06.1982 gün ve 13491 sayılı yazısında canlı yayın programları eleştirilerek Başbakanlığa paket program önerisi yapıldı. Başbakanlık da 08.07.1982 gün ve 02241 sayılı yazısı ile bu öneriyi uygun bularak bundan böyle gereğinin buna göre yapılmasını emretti. TRT bu yazısı ile gerçekten tam bir maskaralık örneği vermişti. TRT Genel Müdürü Macit Akman bu yazıda neleri mi ileri sürüyordu? Efendim, bu yayınları yabancılar da izliyormuş ve her zaman video- type alınması mümkünmüş. Bu programlardan alınan tespitler hiç iç açıcı değilmiş ve "memleketimiz için son derece kötü propagandaya imkân verecek nitelikte"ymiş. Cemaatin kılık kıyafeti iyi değilmiş. Küçük çocuklar camiye alınıyormuş. Bazı kimselerin giydikleri takke görüntüleri de bu olumsuz örneklerdenmiş. Kameraya bakanlar oluyormuş. Okunan ilahiler düşündürücü imiş, Hıristiyanların corallarını andırıyormuş. Yukarıdaki mahzurları ortadan kaldırmak için İstanbul ve Ankara'da değişik camilerde 5-6 mevlit çekimi yapılmalı, bu çekimler denetlendikten sonra ihtiyaç anında yayına konmalıymış..."⁸⁸

Altıkulaç anlattıklarının devamında olayları detaylandırmaya devam etmekte ve dönemin bakanları ile aralarında geçen diyaloglara değinmektedir. Talep karşısında duyduğu kızgınlıktan bahsederken dönemin yetkililerine gerekirse istifa edebileceğinin sinyallerini verdiğini şu sözleriyle aktarmaktadır: *"... Camileri film seti, Diyanet İşleri başkanını aktör ve cami cemaatini bu setin figüranları yapan ilk Diyanet İşleri başkanı olmayı kabul etmem mümkün değildir. Sayın Başbakan (veya Başbakanlık) bu emrin mutlaka yerine getirilmesini istiyorsa kendine yeni bir Diyanet İşleri başkanı bulsun, deyiverdim."⁸⁹* Bu ifadelerindeki kastının istifa etmek olmadığını belirtse de böyle bir tepkiyle karşılık vermediğinde geri adım atılmayacağını hissettiğini de eklemektedir. Kendi deyimiyle "rest çekmiş", neyse ki bu reste karşılık gelmemiş, konu Cumhurbaşkanı Evren'e kadar iletilse de izahatları haklı bulunduğu için uygulamadan vazgeçilmiştir.

2.2. Kur'an Kurslarının MEB'e Devri Girişimi

Cumhuriyet tarihi boyunca Kur'an eğitimi veren kurumların yapılandırılması, işleyişi ve eğitim faaliyetleri ile ilgili çeşitli tartışmalar, değişim ve dönüşümler yaşanmıştır. Cumhuriyet'in ilanından kısa bir süre sonra Kur'an eğitiminin verildiği örgün eğitim kurumları olan İmam Hatip Okullarının ve İlahiyat Fakültesinin kapatılmasının ardından bu faaliyet uzun bir müddet sadece yaygın din eğitimi hizmetlerinin bir parçası olarak devam edebilmiştir.⁹⁰ Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun yürürlüğe girmesiyle Cumhuriyet'in ilk yıllarında Kur'an öğretilen kurumlar MEB'e bağlanmak istenmiş fakat dönemin Diyanet İşleri Başkanı Rifat Börekçi'nin çabasıyla kuruma bağlı kalmaya devam etmiştir.⁹¹ Altıkulaç Kur'an Kurslarının MEB'e devredilmesine yönelik girişimin 80 döneminde de gündeme geldiğini ve bu girişimi engellemek için yaptıklarını da şöyle anlatmaktadır:

⁸⁶ Altıkulaç, *Zorlukları Aşarken II*, 742-743.

⁸⁷ Tayyar Altıkulaç, "Dr. Tayyar Altıkulaç'ın Özgeçmişi", *Bakı Dövlət Universiteti İlahiyyat Fakültəsinin Elmi Məcmuəsi* 3/5 (Mart 2006), 11-12.

⁸⁸ Altıkulaç, *Zorlukları Aşarken II*, 585.

⁸⁹ Altıkulaç, *Zorlukları Aşarken II*, 593.

⁹⁰ Zeki Salih Zengin, "Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Kur'an Kurslarının Kurulması ve Gelişimi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/2 (Haziran 2011), 1-24.

⁹¹ Gotthard Jaschke, "Yeni Türkiye'de Kur'an-ı Kerim Kursları", çev. Nimet Arsan, *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* 5/1-4 (1973), 57.

"... tarihini hatırlamadığım bir gün MGK Genel Sekreteri Org. Haydar Saltık telefonla beni aradı; Kur'an Kurslarının MEB'e devredilmesinin düşünüldüğünü söyleyerek bu konudaki görüşümü sordu. ... Ben kendisine bu kursların Diyanette kalması gerektiğine dair bir şeyler söylemeye çalıştım. Paşa da benden bu söylediklerimi "kısa bir not" hâlinde göndermemi rica etti. Saltık Paşa'nın istediği "kısa not" yerine o gün ve akşam geç saatlere kadar ilgili arkadaşlarımla hem konuyu müzakere ettik ve hem geniş bir metin kaleme aldık. ... Paşanın meclis binasındaki odasında gerçekleşen görüşmemizde niçin bu kursların Diyanette kalması gerektiğini yüz yüze izah ettim. MEB'in siyasî bir makam olduğunu, bu yolla Kur'an Kurslarının siyasetçiler tarafından istismar edilebileceğini, tefrikacı bazı unsurların da siyasetten alacakları destekle buralarda daha yoğun bir faaliyet içine girebileceklerini, Diyanetin bu bakanlığa kıyasla daha bağımsız hareket edebildiğini ve siyaset üstü kalabileceğini, kalmak zorunda olduğunu anlattım. Saltık Paşa'nın ara cümlelerinden bu konuda kararlı olduklarını hissetmem üzerine son sözlerim şöyle oldu: -Paşam, bu konu vaktiyle Atatürk zamanında da gündeme gelmiş. Yani Atatürk de bir ara Kur'an Kurslarının Maarif Vekâleti'ne bağlanmasını düşünmüş. Belki bu konuda talimat da vermiş olabilir. Bunun üzerine ilk Diyanet İşleri Başkanı Rifat Börekçi Atatürk'e müracaatla: "Paşam, bu kursları lütfen bana bırakınız/bağışlayınız" diye arzda bulunmuş. Atatürk de Börekçi Hoca'nın bu ricası üzerine bu düşüncesinden vazgeçmiş. Bugün geldiğimizde siz Atatürk değilsiniz, ben de Rifat Börekçi değilim. Ama ben de sizden rica ediyorum, bu kursları lütfen bana bağışlayınız ve Diyanete bırakınız."⁹²

Altıkulaç olayla ilgili yaşananları anlattıktan sonra bu konuşmanın ardından konunun bir daha gündeme gelmediğini de sözlerinin devamında belirtmektedir. Elbette bu konuyla ilgili düşünülmesi gereken yeni gelen yönetimin neden böyle bir değişiklik girişiminde bulunmak istediğidir. Ayhan'ın verdiği bilgilere göre 80 darbesinin hemen öncesinde 6 Şubat 1980 tarihinde MEB "Din Eğitimi Çalışma Grubu Raporu" hazırlanmış ve bu raporda Kur'an Kurslarıyla ilgili mevcut sorun ve önerilere yer verilmiştir. Raporda Kur'an Kurslarının mevcut durumları ile ilgili çarpıcı ifadeler yer almıştır. Rapora göre Orta Çağ zihniyetiyle eğitime devam eden bu kurslar "dinî bakımdan gerici, politik bakımdan Cumhuriyet düşmanı elemanlar yetiştiren...", "Atatürk ve uygarlık düşmanlığının kaynağı olmuş, millî bütünlüğü zedeleyici tehlikeli fikirler yayan ortamlar..." olarak betimlenmiş ve detaylı bir öneri taslağı sunulmuştur. Bu öneride iki boyutlu bir düzenleme tasarlanmış ve "MEB'e bağlı yaygın din eğitimi" ve "DİB'e bağlı yaygın din eğitimi" şeklinde bir ayrıma gitmek hedeflenmiştir. MEB'e bağlı olması hedeflenen kurslarda temel eğitim ve ortaöğretim öğrencileri hedef kitle olarak belirlenirken, DİB'e bağlı olanlar da ise cenaze yıkama, kefenleme gibi din hizmetlerini yürütecek ara elemanların yetiştirilmesi hedeflenmiş ve öğrencilik sıfatı taşımayanların kabul edilebileceği belirtilmiştir.⁹³ Yaklaşık aynı dönemlerde DİB de Kur'an Kursları ile ilgili bir rapor hazırlanmış ve MEB'inki kadar detaylı olmayan bu raporda 1971 yılına kadar Kur'an Kurslarının MEB tarafından denetlenmesinin pek çok aksaklığı beraberinde getirdiği, bu tarihten sonra denetim işinin Diyanete geçişle aksaklıkların giderildiği fakat bu sefer de dernek, öğrenci yurdu gibi adlarla açılan gizli kursların denetimsiz kaldıklarıyla ilgili bilgilere yer verilmiştir.⁹⁴ MEB'in hazırlanmış olduğu ilgili rapor incelendiğinde Kur'an ve dinî bilgiler öğretimindeki hedeflerin din eğitimi ve din hizmetleri boyutlarıyla düşünülerek ayrı ayrı tasarlandığı, hedef kitlenin özelliklerinin dikkate alındığı ve pedagojik bakış açısının işe koşulduğu bir öneri metninden bahsetmek mümkündür. Raporlardaki ifadeler incelendiğinde Kur'an Kurslarının işleyiş, yönetim ve denetimine dair mevzuatın belirlenmesinde kurumlar arası bir çekişmenin var olduğu görülmektedir. İlerleyen yıllarda da bu konu gündemi meşgul etmeye devam etmiş, Kur'an Kursları ile ilgili yapılan bilimsel çalışmalarda zaman zaman farklı öneriler ortaya atılmıştır.⁹⁵ 12 Eylül yönetiminin kurslarla ilgili bu talebinin millî eğitim politikasını da içerisinde barındıran sosyo-politik bir arka planın yanında pedagojik verilere de dayanıyor oluşu dikkat çekicidir. Fakat tüm bunlara rağmen Altıkulaç tarihî referanslara⁹⁶ ve siyasî istismar söylemlerine dayanarak konuyu Diyanet

⁹² Altıkulaç, *Zorlukları Aşarken II*, 600.

⁹³ Ayhan, *Türkiye'de Din Eğitimi*, 457-466.

⁹⁴ Ayhan, *Türkiye'de Din Eğitimi*, 466-470.

⁹⁵ Örneğin bu olayların yaşanmasından yıllar sonra Baltacı konu ile ilgili bir çalışmasında Kur'an Kurslarının "Kur'an Öğretim Okulları"na dönüştürülmesi gerektiğini ve DİB'e bağlı olarak çalışacak bu kurumların çalışmalarını MEB'in teftişi altında yürütülmesi gerektiğini öne sürmüştür. Baltacı'ya göre yapılacak bu tür bir değişiklik Kur'an Kursları ile ilgili spekülasyonları nihayete erdirecektir. bk. Cahit Baltacı, "Türk Eğitim Sisteminde Kur'an Kurslarının Yeri", *Kur'an Kurslarında Eğitim, Öğretim ve Verimlilik* ed. Cahit Baltacı vd. (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2000), 18.

⁹⁶ Rifat Börekçi'nin Kur'an Kurslarının Diyanette kalmasını sağlayan girişimleri çeşitli kaynaklarda da yer almaktadır. Örneğin M. Şevki Aydın "1925 yılında yine Tevhid-i Tedrisat Kanunu gerekçe gösterilerek Kur'an Kurslarının MEB'e bağlanmasını öngören teklif, bizzat Atatürk tarafından tasvip görmemiştir" diyerek konuyu dile getirmektedir. bk. M. Şevki Aydın, *Bir Din Eğitimi Kurumu Olarak Kur'an Kursu* (Ankara: DİB Yayınları, 2010), 58; Aydın'ın referans olarak verdiği Recai Doğan ise doğrudan Rifat Börekçi'den bahsederek, Kur'an Kurslarının Diyanette kalmasını sağladığından ve Kur'an Kurslarının sayılarını da artırdığından söz etmektedir. bk. Recai Doğan, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Tevhid-i Tedrisat Çerçevesinde Din Eğitimi-Öğretimi ve Yapılan Tartışmalar", *Cumhuriyetin 75. Yılında Türkiye'de Din Eğitimi ve Öğretimi*, ed. Cemal Tosun vd. (Ankara: Türk Yurdu Yayınları, 1999), 278.

lehine çevirmeyi başarmıştır.

Kur'an Kurslarına ilişkin süregelen bu siyasî tartışmaların ışığında 1979 yılı müfredatında özellikle vurgulanan "laiklik ilkesi" vurgusunda düzenlemeler yapılmıştır. Buna göre 1985 yılında yeniden düzenlenen müfredatta "...Devletimizin temel ilkeleri daima göz önünde bulundurulacak..." açıklaması yapılmış ve ilgili bilgi doğrudan laiklik ifadesine yer vermeksizin laiklik ilkesini de içine alacak şekilde genişletilmiştir.⁹⁷ Bu değişikliğin yukarıda bahsedilen tartışmaların da vurgu yaptığı hususlara ilişkin bir çaba olarak yorumlanması olasıdır. Bu tartışmaların ancak 1999 yılına geldiğinde kursların DİB'ce açılacağına ilişkin kanunun ek maddeyle düzenlenmesiyle sonlandığı görülmektedir. Bu maddede de okul çağı çocuklarının gidebileceği yaz kurslarının "MEB'in denetiminde ve gözetiminde" açılacağı vurgulanmıştır.⁹⁸

2.3. Camilerde Çocukların Din Eğitime Yasal Dayanak Aranıyor

1965 yılında yürürlüğe giren 633 sayılı "DİB Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanunun"⁹⁹ birinci maddesinde geçen ve başkanlığa yüklenen "din konusunda toplumu aydınlatmak" görevi bu tarih itibarıyla Diyanet hizmetleri açısından anahtar rolü oynamış ve yaygın din hizmetleri çerçevesinde yapılacak tüm faaliyetler bu maddeye atıfla temellendirilmiştir. Böylelikle başkanlık yasal bir dayanakla tam anlamıyla yaygın din eğitimi faaliyetlerinin yürütücüsü hâline gelebilmiştir.¹⁰⁰ Altıkulaç'ın anlatımına göre bu durumun örneklerinden birisi de kendi döneminde yaşanmıştır. 12 Eylül sürecinde Diyanetin hizmet alanlarından olan camilere yönelik müdahalelerden birisi de cami içi din hizmeti almak isteyenlerin yaş ve eğitim durumları gibi özelliklerinin sınırlandırılmasıyla ilgilidir. Altıkulaç bu sorunu ilgili kanuna dayanarak nasıl çözdüklerini detaylarıyla şöyle anlatmaktadır:

"1981'in yaz aylarında idik. Zonguldak il merkezinde, koltuğunun altında Kur'an elifbası veya Mushaf-ı Şerif ile bir camiye gidip gelen ve bu cami önünde oyun oynayan beyaz başörtülü minik kız çocukları il garnizon komutanının dikkatini çekmiş, bu faaliyetin yasal dayanağı olmayan bir eğitim olduğunu düşünerek il müftüsü Yusuf Altaş'a telefon edip bunlara engel olmasını istemiş. Müftümüz anında durumu telefonla bana bildirerek ne yapmaları gerektiğini sordu. ...Kur'an Kursları Yönetmeliği'nde ve konu ile ilgili genelgelerimizde, camilerde yapılacak düzensiz din eğitime dair bir düzenleme yoktu. ...Bu küçük çocuklara verilen din eğitimi konusunun, 633 sayılı kanunun birinci maddesinde sözü edilen "toplumu din konusunda aydınlatma görevinin bir parçası olarak, ama kurs statüsü dışında ele alınmasına ve ayrı bir faaliyet türünün belirlenmesine ihtiyaç olduğu anlaşılıyordu. Yani, söz konusu genelgemize "Camilerde Kur'an ve Din Eğitimi ve Öğretimi" (kurs değil) başlığı altında bir bölüm eklememiz gerekiyordu. ...Şükrü Öztürk'le¹⁰¹ birlikte gecenin geç saatlerine kadar çalışarak bu genelgeyi yeniden düzenledik ...Bu yeni bölüm şöyledir: DİB Görev ve Çalışma Yönetmeliği'nin 240/d ve 243/i maddeleri gereğince cami görevlilerinin camilerde yapacakları Kur'an öğretme çalışmaları, vaaz ve irşat gibi yaygın eğitimin bir parçası olup Kur'an Kursları Yönetmeliği'nin kapsamı dışındadır. Bu sebeple cami görevlilerimize Kur'an öğrenmek veya abdest, namaz ve basit ilmiyal bilgileri ... gibi konularda eksiklerini tamamlamak üzere başvurulara ihtiyaçları ölçüsünde yardımcı olunacak, vatandaşlarımız bu konuda illegal yollara başvurmak zorunda bırakılmayacaktır. Yaygın eğitimin bir parçası olan bu hizmetten yararlanmak isteyenler için yaş sınırı söz konusu olmayıp bu gibilerin öğrenim durumu da sorulmayacaktır...". Genelge, sabahleyin mesainin ilk saati içinde mumlu kâğıda yazılıp teksir edildi ve ilk nüshası acele posta ile Zonguldak ilimize ulaştırıldı. ...Komutan, başkanlığımızın düzenleme ve uygulamasını herhâlde makul bulduğundan ve/veya saygı ile karşılamış olduğundan dolayı, ...üst makamları bilgilendirme yolunu seçmiş, aksi bir talimat gelirse ona göre hareket etmek üzere konunun üzerine gitmemiş."¹⁰²

Altıkulaç'ın bu konuyla ilgili problemi "din konusunda halkı aydınlatmak" başlığı altında çözüyor oluşu ve yönetimin de buna karşı eğilim içerisinde olmayışı, temsil ettiği kurumsal kimlik nezdinde bir kez daha onaylandığını göstermektedir. Bu

⁹⁷ Meryem Karataş, *Cumhuriyet Dönemi Kuran Kursu Öğretim Programlarındaki Değişim* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 113.

⁹⁸ Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanuna Bir Ek Madde Eklenmesine Dair Kanun, *Resmî Gazete* 23777 (5 Ağustos 1999), Kanun No. 4415, md. 1.

⁹⁹ DİB Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun, md.1.

¹⁰⁰ Mehmet Bulut, "Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Yaygın Din Eğitimi Görevi", *Diyanet İlmî Dergi* 35/4 (Ekim 1999), 115-116.

¹⁰¹ Şükrü Öztürk (1978-1979) yılları arasında Din Eğitimi Genel Müdürlüğünde Şube müdürlüğü görevinde bulundu. (1979-2003) yılları arasında DİB'de Olgunlaştırma Dairesi Başkanlığı, Hac Dairesi Başkanlığı ve Din Eğitimi Dairesi Başkanlığı görevlerinde bulundu.

¹⁰² Altıkulaç, *Zorlukları Aşarken II*, 602-604; Hamdi Mert ise Altıkulaç'ın hizmet yıllarını değerlendirirken 16 çeşit belgenin verildiği Kur'an kurslarının dağınıklığından kurtarılıp ciddi bir statüye ulaştırıldığından Allah sevgisinin yanında yurt sevgisi, dünya görüşü vb. aşılana resmi bir yaygın din eğitimi kurumu haline getirildiğinden bahsetmektedir. bk. Mert, *Din ü Devlet Mülk ü Millet*, 334.

durum aynı zamanda din konusunda istismar edildiği düşünülen halkın devlet kontrolü altında aydınlatılması düşüncesinin de belirginleştiğine argüman olarak sunulabilecektir.

3. KURUMSALLAŞMANIN GÜÇLENMESİ

3.1. Yurt Dışı Din Hizmetleri Açılımı

1960'lı yıllarla ortaya çıkan Avrupa ülkelerindeki iş gücü ihtiyacı sonucunda, özellikle Batı Avrupa ülkelerine Türkiye'den kitleler hâlinde işçi göçü başlamıştır. İlerleyen yıllarda sosyal dengelerin farklılaşması ve geçici bir süreçmiş gibi görünen bu göçün kalıcı hâle gelmesi buradaki Türk vatandaşlarının dinî ve sosyo-kültürel ihtiyaçlarını beraberinde getirmiştir. Hazırlanan din istismarı raporunda Batı Avrupa ülkeleri ile Avustralya'ya yeterince din görevlisinin gönderilmesinin sağlanması, devlet eliyle Kur'an Kurslarının açılması gibi önerilere yer verildiği görülmektedir.¹⁰³ Aynı şekilde 1981 yılında düzenlenen I. Din Eğitimi Seminerinde özellikle Türk işçi çocuklarının eğitim ve din eğitimi konusunda yaşadıkları problemlere değinilmiş ve çözüm önerileri sunulmuştur.¹⁰⁴ Bu çerçevede tesis edilen "Diyanet İşleri Türk İslam Birliği (DİTİB)", 1982'de ilk olarak Berlin'de 15 caminin bölgesel olarak bir araya gelmesiyle şekillenmeye başlamış fakat resmî olarak kuruluşu 1984'te Köln'de gerçekleşmiştir.¹⁰⁵ Yurt dışı faaliyetleri konusunda ilk deneyimini 1983 yılında T.C. Bonn Büyükelçiliği Din Hizmetleri Müşavirliğine atanarak kazanan Baloğlu aynı zamanda Köln DİTİB'in kurucusudur. Köln'deki DİTİB'i kurmadan önce Almanya'daki Müslüman Türklerin durumundan bahseden Baloğlu, o dönemde Almanya'da faaliyet gösteren pek çok dinî, siyasî grubun isimlerini vererek yaptıkları faaliyetleri kısaca açıklamış ve Diyanetin oradaki konumunu şu sözlerle özetlemiştir:

*"Almanya'da ve diğer Avrupa ülkelerindeki din hizmetlerinde devreye en geç giren maalesef Diyanet İşleri Başkanlığımız olmuştur. Başkanlık olarak devreye girdiğimizde tüm bu siyasî-dinî grup ve yapılar ülke çapında örgütlenmelerini büyük oranda tamamlamış durumdaydılar. Bu gecikmeye rağmen devletimizin desteğiyle kurduğumuz DİTİB, bütün bu grupların önüne geçecek ve en büyük sivil toplum kuruluşu olacaktır."*¹⁰⁶

Baloğlu'nun ifadeleri bu girişimin geciktiğinin düşünüldüğünü göstermektedir. Giden vatandaşların kalıcı olmayacağı düşüncesi Türk hükümetinin bu konudaki ihtiyaçları öncelimesinin önüne geçmiş ve erken dönemde girişimde bulunulmaması din hizmetleri açısından boşlukların oluşmasına zemin hazırlamıştır.¹⁰⁷ Belli bir dönem devlet girişimiyle karşılanmayan bu ihtiyaçlar bölgedeki Türk vatandaşlarının farklı dinî örgütlenmelere yönelmelerine sebebiyet vermiştir. Bu yönelimin farklı ideolojik saiklerle ortaya çıkan gruplara alan açtığı ve din istismarına ortam hazırladığı ilgili çalışmalarda görülmektedir.¹⁰⁸ Baloğlu'nun: *"Avrupa'da Diyanet hizmetlerinin verimli ve etkili sürdürülebilmesi için Almanya bizim için âdeta bir üs mesabesindeydi. Bu bakımdan devlet ve Diyanet aleyhine yürütülen menfi propagandaların merkezî konumundaki Almanya'da öncü bir hizmeti başlatmak önemliydi. İşçilerimize yönelik istismarların ardı arkası kesilmiyordu."*¹⁰⁹ diyerek yurt dışındaki vatandaşlar açısından bir din istismarı yaşandığına dikkat çektiği görülmektedir. Sınırların dışında da olsa varlığından söz edilen din istismarı dönemin yönetimi tarafından bir tehlike olarak görülmüş, kaynaklara göre Kenan Evren'in meydanlarda yaptığı konuşmalara kadar yansımıştır.¹¹⁰

Teşkilatlanma aynı zamanda cami içi ve dışı din hizmetlerinin ne denli güçlü bir iletişim ve etkileşim sahası olduğunu göstermesi adına önemlidir. Nitekim Baloğlu'nun Diyanetin o dönemde yurt dışına gönderdiği müşavirlerini "Sosyal İşler ve Din Hizmetleri Müşaviri" ismiyle gönderdiğini söylemesi bu bağlamda ilgi çekicidir. Baloğlu bu isimlendirmeyi şu sözlerle gerekçelendirmektedir: *"Bu adlandırma gayet yerinde idi, zira bir din hizmetleri müşavirinin görev alanı, halkın arası idi."*

¹⁰³ Ayhan, *Türkiye'de Din Eğitimi*, 297.

¹⁰⁴ Sorun ve çözüm önerileri için bk. Atatürk'ün 100. Doğum Yılında Türkiye 1. Din Eğitimi Semineri (Ankara: Gelişim Matbaası, 1981). Yine Hamdi Mert dönemin Diyanet Gazetesinde yer alan ve yurt dışındaki vatandaşların dinî-sosyo-kültürel durumları ile ilgili olumsuz bakış açısıyla hazırlanan bir haber programına cevap mahiyetindeki yazısında adeta bir öz eleştiride bulunmuş, resmedilen tablonun sorumlusunun Türk Hükümeti olduğunun altını çizmiştir. Bk. Hamdi Mert, "Almanya'daki Türk Çocukların Dramı", *Diyanet Gazetesi* (26 Ekim 1984).

¹⁰⁵ Emre Şimşek, "Almanya'daki Müslüman Topluma Katkıları Bağlamında DİTİB'in Din Eğitime Yönelik Faaliyetleri", *ESKİYENİ* 39 (Eylül 2019), 266; Yakup Coştu ve M. Akif Ceyhan, "DİTİB'in Din Eğitimi Faaliyetleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8/1 (Temmuz 2015), 43.

¹⁰⁶ Baloğlu, *Bir Nesil Bir Ömür*, 235.

¹⁰⁷ Cemal Tosun, *Din ve Kimlik* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 22-26.

¹⁰⁸ Erkan Perşembe, "Almanya'da Türklere Ait Dini Kuruluşlar", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/8 (Eylül 1996), 160-162.

¹⁰⁹ Baloğlu, *Bir Nesil Bir Ömür*, 246.

¹¹⁰ Nurettin Gemici, "Uluslararası Diyanet Projesi ve Diyanet İşleri Türk-İslam Birliği (DİTİB)'nin Almanya'daki Din Hizmetlerine Katkıları", *Değerler Eğitimi Dergisi* 12/30 (Aralık 2015), 186.

Onların yalnızca dine dair meselelerini değil, aynı zamanda sosyal ve kültürel hizmetlerini de dikkate almaktı.”¹¹¹ Bu gerekçelendirme, Diyanetin bölgede sadece dinî değil aynı zamanda vatandaşların sosyal ve kültürel ihtiyaçlarını da karşılayacak şekilde yapılması gerekliliğini göstermektedir. Bölgedeki Türk vatandaşlarının aidiyet duyguları devletin gözetimi altında dinin birleştirici gücünden yararlanılarak din eğitimi ve hizmetleri kanalıyla pekiştirilmek istenmiştir. Hatta Altıkulaç’ın anlatımına göre Diyanet Kanunu ile ilgili hazırladıkları yasa tasarısında yurt dışı teşkilatlanması ile ilgili maddeler düzenlenirken ilgili ülkelere gönderilen yüksek öğrenim görmüş din görevlilerinin okullarda din dersi öğretmeni olarak görev yapabilmelerine dair hükümler de konulmuş fakat bu öneriler dönemin Din Öğretimi Genel Müdürü Fevzi Demirkol tarafından pedagojik gerekçelerle kabul edilmemiştir. Ona göre, din görevlileri okullarda görev yapabilmek konusunda yeterli pedagojik alt yapıya sahip değildir. Demirkol’un gerekçelendirmesiyle ortaya çıkan bu durum, din dersi öğretmenliği ihtiyacının giderilebilmesi için bile olsa, bu işi yapacakların gerekli bilgi, beceri ve yetkinliğe sahip olunması zorunluluğundan uzaklaşmadığını göstermektedir.¹¹²

Yurt dışında yaşayan Türk vatandaşlarına din hizmetleri yoluyla ulaşabilme hedefi dünyaya açılır bir hüviyete bürünmüştür. Avrupa ülkeleri ile başlayan din hizmeti faaliyetleri Altıkulaç ve Mert’in anlatımlarına göre Avustralya ve Rusya’yı da içine alacak şekilde genişletilmek istenmiş, Kuzey Kıbrıs’taki Türklerin ihtiyaçları için de girişimlerde bulunulmuştur. Avusturalya’daki girişimler bölgede aktif olan İslam Federasyonu teşkilatının engellemeleri nedeniyle o dönemde sonuçsuz kalmıştır.¹¹³ Moskova’da Din İşleri Meclisi ile görüşmeler yapılmış, camilerin açık olmasının yanında din eğitiminin gerekliliği de anlatılmıştır.¹¹⁴ Kıbrıs’taki Türklerin ise dinî ihtiyaçları karşılanırken ülkeye aidiyet duygularının güçlendirilmesi hedeflenilmiştir.¹¹⁵

Hatıratlarda da detaylarıyla görüldüğü üzere 80’li yıllarla birlikte Diyanetin kurumsallaşma süreci yurt dışı faaliyetleriyle ivme kazanmıştır. Sınırların dışına çıkarak etki alanı ve gücünü daha da artıran Diyanet, yurt dışında yaşayan Müslüman Türk vatandaşları için de dinî temsil ve din eğitimi ile hizmetlerinin karşılanması konusunda etkin bir kurum hâline gelmeye başlamıştır. Günümüzde dünyanın farklı ülkelerinde her ne kadar farklı dinî örgütlenmeler aktivitelerini devam ettiriyor olsalar da dinî temsil konusunda DİB’in de önemli bir etki alanı oluşturduğu görülmektedir.

3.2. Kurumsallığı Bilimsellekle Güçlendirme Çabaları

80 döneminde Diyanet, yurt içi ve yurt dışı din hizmetleri ve eğitimi yoluyla etki gücünü artırmıştır. Ancak kurumun etki gücü din hizmetleriyle sınırlı kalmamış akademik çalışmalara da yönelinmiştir. Bu sayede gittikçe güçlenen kurumsal yapı bilimsel çalışmalar da üretecek ve dinî bilgi üretiminde de merkezî hâle gelecektir. Bu amaçla çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Altıkulaç ilk olarak bir tefsir çalışmasından şöyle bahsetmektedir: “...tefsirin Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğretim üyeleri Prof. Dr. İsmail Cerrahoğlu ve Prof. Dr. Talat Koçyiğit ile aynı fakültede okutman Nurettin Boyacılar’dan oluşan heyet tarafından yazılması kararlaştırılmıştır. ...Çalışma iki yazar tarafından sürdürülerek tefsirin birinci cildi hazırlanmış, Kur’ân-ı Kerîm Meal ve Tefsiri¹¹⁶ adıyla ve benim "Takdim" yazımla basılmıştır.”¹¹⁷

Döneme ilişkin kapsamlı yayın projelerinden diğeri 2016’da son hâlini alarak (44+2) 46 cilt olarak tamamlanabilen Diyanet İslam Ansiklopedisi’dir.¹¹⁸ Günümüzde İslam kültür ve medeniyetini anlamaya yönelik önemli kaynaklardan birisi olarak kabul edilen bu ansiklopedinin Tercüman Gazetesi Başyazarı Ergun Göze tarafından kendilerine proje olarak sunulduğunu aktaran Altıkulaç süreci “İstanbul’da Çağaloğlu’nda kiralanmış bir büroda” başlattıklarını anlatmakta¹¹⁹ ve yaşadıkları zorlukları da şu sözlerle detaylandırmaktadır: “Bir gün yerini şu anda hatırlayamadığım bir ev toplantısında ...konuyu müzakere etmiş, somut bir sonuca ulaşamamıştık. ...” Toplantı "Ciddi bir İslâm Ansiklopedisi çıkarmak için Türkiye’de henüz ilmî potansiyel yok. Onun için bu işten vazgeçin" diye özetleyebileceğim tavsiyelerle noktalandı.”¹²⁰ O tarihlerde TDV Genel Müdürlüğü görevini üstlenen Kemal Güran da hatıratında ansiklopedi çalışmalarına ilgili detaylı bilgilere yer vererek

¹¹¹ Baloğlu, *Bir Nesil Bir Ömür*, 267.

¹¹² Altıkulaç, Demirkol’un, din görevlilerinin okullarda din dersi öğretmeniliği yapabilmek için gerekli pedagojik arka plana sahip olmadığını gerekçe gösterdiğinden söz etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Altıkulaç, *Zorlukları Aşarken II*, 522-523.

¹¹³ Altıkulaç, *Zorlukları Aşarken II*, 798.

¹¹⁴ Altıkulaç, *Zorlukları Aşarken II*, 810.

¹¹⁵ Hamdi Mert, *Din ü Devlet Mülk ü Millet*, 335.

¹¹⁶ *Kur’ân-ı Kerim Meal ve Tefsiri*, çev. Talat Koçyiğit- İsmail Cerrahoğlu (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları,1984).

¹¹⁷ Bu çalışma daha sonra yazarlarında değişiklikler gerçekleştirilerek tamamlanmıştır. Altıkulaç, *Zorlukları Aşarken II*, 871.

¹¹⁸ Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), “TDV İslam Ansiklopedisi Hakkında” (Erişim 12 Şubat 2024).

¹¹⁹ Altıkulaç, *Zorlukları Aşarken III*, 1114.

¹²⁰ Altıkulaç, *Zorlukları Aşarken III*, 1114.

çalışmaların imkânsız görülen bir bakış açısıyla devam ettiğini teyit etmektedir.¹²¹ Literatüre göre “İslam Ansiklopedisi” adıyla yayımlanan ilk çalışma Hollanda’nın Leiden şehrinde E. J. Brill isimli bir yazar tarafından başlatılmıştır.¹²² Güran’a göre “oryantalist”¹²³ bakış açısıyla hazırlanan bu eser dışında İslam dünyasında bu tür bir çalışma daha önce yapılmamıştır. Bu nedenle 80 döneminde ilk adımları atılan bu ansiklopedi çalışması, türünün ilk örneği olması açısından İslam kültür ve medeniyetine dair temel bir literatür oluşturma çabasıdır. Buna rağmen yapılan yayınların azlığını bir başarısızlık olarak değerlendiren¹²⁴ Altıkulaç’a göre esasen azımsanmayacak düzeyde yayın faaliyeti gerçekleştirilmiş fakat bu yayınlar kaynak niteliğindeki bilimsel yayınlardan ziyade halka ve çocuklara hitap eden çalışmalar olarak kalmıştır.¹²⁵

Bilimselleşmeye yönelik olmasına karşın hatırat sahipleri tarafından başarısızlık olarak tanımlanan bir diğer çaba ise 633 sayılı DİB Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun’un 19. maddesi gereği toplanması öngörülen Din Şurasının gerçekleştirilemeyeşidir. “*Bu konuda gerekli adımları da attık.... Böylesine hassas bir dönemde din şûrası toplamanın ve çeşitli dinî konuları böyle bir ortamda tartışmanın zorluklarını da dikkate alarak bu işin peşini bıraktık.*” diyerek meseleyi sonuca ulaştıramadıklarını dile getiren Altıkulaç, sözlerinin devamında “*şölen tarafı ağırlıklı bu tür işlere*”¹²⁶ öncelik vermediklerini de vurgulamıştır.

80 Dönemi Diyanetinin gerçekleştirmek istediği yayın projelerinin yanında bilimselleşme çabalarının bir örneği de günümüzde İslam Araştırmaları konusunda akademik başvuru merkezi hâline gelen İslamî Araştırmalar Merkezi (İSAM)’nin kuruluşuna yönelik adımlardır.¹²⁷ Diyanetin kurumsallaşmasında etkin rol oynayan hatırat sahipleri İslam’ın anlatılması ve anlaşılması hedefiyle hem bilimsel bir literatür oluşturma hem de akademik faaliyetlere zemin hazırlama konusunda yoğun bir eylemlilik içerisine girmişlerdir. Bu anlamda toplumu din konusunda aydınlatma hedefine zarurî olandan başlanarak bilimsel olana doğru ilerleyen bir çizgide ulaşılmak istendiğini görmek mümkündür. Diğer bir deyişle “toplumu din konusunda aydınlatmak” “din konusunda zihinsel dönüşümü” sağlamak olarak yorumlanacak olursa bu bağlamda bu dönüşümün kademeli ve sistematik bir şekilde gerçekleştirilmeye çalışıldığı görülmektedir.

SONUÇ

Araştırmanın bulgularından yola çıkıldığında laiklik-din-diyanet bağlamındaki tartışmaların günümüzde dahi canlılığını korumasına sebebiyet veren durumun 1980 döneminin bu farklı görünen bakış açılarını birleştirmeye çalışan yönetsel yaklaşımdan kaynaklandığını hatıratların içeriğine bakarak yorumlamak mümkündür. Darbe yönetiminin ülkedeki diğer kurumlar için olduğu kadar Diyanet için de belirsizlik unsuru olabileceği düşünülse de hatıratlarda bu dönem olumlu gelişmelere neden olan verimli bir dönem olarak anlatılmaktadır. Hatta hatıratlara göre dönemsel özelliklerin, DİB bünyesinde gerçekleştirilmesi tasarlanan değişimler için fırsat olarak değerlendirildiğini söylemek de mümkündür. Anlatılarda 80 dönemine dair genellikle olumlu bir tablo çiziliyor olsa da darbe yönetimi tarafından din eğitimi ve din işlerine yönelik müdahale çabaları dönemin anlatılanlar kadar olumlu bir tabloda ilerlemediğini göstermektedir. Buna rağmen, zaman zaman krizlerin fırsata çevrildiğine ve idarî çabalarla bazı zorlukların aşılmasına dair verilere ulaşmak mümkündür. Bu dönemde kuruma ve kurumda görev yapanlara ilişkin eleştirilerin en önemlilerinden birisi tarihsel kimlikten uzaklaşılarak sıradan bürokratik yapıya bürünmesidir. Bu hususta da hatıratlardan elde edilen verilerle dönemin diğer din eğitimi gelişmelerini birlikte düşünmek gerekmektedir. Anlatılardan ortaya çıkan sonuca göre, din hizmetleri ve eğitimi alanında yükseköğretim düzeyinde eğitim olanaklarının yaygınlaşması ile artan profesyonelleşme, beraberinde değişimleri getirmiş ve bu değişimler de tarihsel kimlikten uzaklaşma olarak anlaşılmıştır.

Bulgularda ortaya koyulduğu gibi hatıratlar, darbe ardından göreve gelen yeni ülke yönetimi ve yeni kurumsal yapılandırma bakış açısıyla yaygın din eğitimi ve din hizmetleri politikalarının şekillenmesine ilişkin birinci ağızdan bilgi sunmaktadır. Günümüzde dahi tazeliğini koruyan örgün ve yaygın eğitim- din eğitimi konusundaki dönemin talep ve beklentilerinin anlatılardan elde edilen detayları, onların o dönemde nasıl tanımlandığı, sınır ve çerçevelerinin nasıl çizildiğine dair düşünmek için bağlamlar sunmuştur. Tüm bunlara ek olarak bugün gelinen noktada yurt dışında yaşayan vatandaşlar için

¹²¹ Güran aynı zamanda İslam Ansiklopedisi projesini “*dev bir teşebbüs*” olarak nitelemekte ve verdiği detaylı örneklerle dünyada benzeri olmayan eşsiz bir proje olduğunun altını çizmektedir. bk. Güran, *Doğru Yolun İzinde Bir Köy Çocuğunun Yaşam Öyküsü*, 139-140.

¹²² Orhan F. Köprülü, “İslam Ansiklopedisinin Mahiyeti ve Kıymeti”, *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi* 12/3 (Haziran 1973), 161.

¹²³ Güran, *Doğru Yolun İzinde Bir Köy Çocuğunun Yaşam Öyküsü*, 139.

¹²⁴ Altıkulaç’ın bu başarısızlığın nedenini “*Çünkü 1970’li ve 1980’li yıllarda Ahmet Naimler, Kâmil Miraslar, İzmirli İsmail Hakkılar, Hamdi Yazırlar ve emsalleri yoktu. Cumhuriyet döneminin bir tek İlahiyat Fakültesi’nde ve Yüksek İslâm enstitülerinde genç bir nesil vardı, ama onlar henüz yetişme dönemlerini yaşıyorlardı.*” ifadeleriyle açıkladığı görülmektedir. Altıkulaç, *Zorlukları Aşarken II*, 880.

¹²⁵ Altıkulaç, *Zorlukları Aşarken II*, 880.

¹²⁶ Altıkulaç, *Zorlukları Aşarken II*, 876-877.

¹²⁷ Altıkulaç, *Zorlukları Aşarken III*, 1113. Aynı şekilde Güran da İslam Araştırma Merkezi’nin kuruluş sürecinin başlatıldığından bahsetmekte ve merkezin hatıratını yazdığı dönemlerdeki güncel haline de atıfta bulunmaktadır. bk. Güran, *Doğru Yolun İzinde Bir Köy Çocuğunun Yaşam Öyküsü*, 141.

dinî, kültürel ve sosyal boyutları içerisinde alan bir referans kaynağı hâline gelen DiB'in yurt dışı teşkilatlanmasına dair detayların hatıratlarda yer alıyor oluşu kurumsallaşmanın yurt dışı ayağını anlayabilmek adına mühim veriler ortaya koymaktadır. Kurumsallaşmanın bilimsel bilgi ile destekleniyor oluşu hatıratlarda ön plana çıkan bir diğer unsurdur. Bunun aslında bir gereklilik olarak fark edildiğini bulgulara dayanarak söylemek mümkündür. Çünkü baştan beri bahsedildiği gibi, kurumsallaşma ve bu kurumsallığın ortaya koyduğu temel bakış açısıyla verilen hizmetleri sürdürülebilir hâle getirmek, sürdürülebilirliğin bilgiye dayalı olmasını sağlamak ve bilgi üretiminin yollarını oluşturmak bir gereklilik olarak görülmüştür. Hatırat sahiplerinin İslam Ansiklopedisi ve İSAM vasıtasıyla oluşan bilimsel birikimin de mimarları oluşu ilahiyat alanındaki bilimselleşme sürecini ilk ağızdan öğrenme ve ilgili literatürle karşılaştırma imkânı vermiştir ki bu da kurumsallaşmayı anlama bağlamında yeni bir boyuttur.

80 darbesi sonrasında din eğitime dair gelişmelerle ilgili dönemin ve yaşananların ilk ağızlardan yola çıkılarak karşılaştırmalı bir şekilde değerlendirildiği bu çalışma tarihin bu periyoduna farklı bir boyuttan bakma imkânı tanıdığı için önemlidir. Dönemin gelişmelerinin öznel deneyimlerle harmanlanarak anlatıldığı bu hatıratlar olayların literatür üzerinden karşılıklı analiz edilmesine imkân vermektedir. Literatürle uyuşmayan bulgulara aslında literatürü tartışmaya da imkân sağlamaktadır. Bu nedenle öznel oldukları düşünülse de bu öznellik özellikle tarihi yönlendirme konumunda bulunanlardan geldiğinde aslında yaşananların ardındaki zihniyeti okumaya da fırsat sundukları için bilimsel açıdan değerlidirler. Bu çalışma yoluyla, bahsedilen bu açılardan da din eğitimi tarihi alanında karşılaştırmalı anlatı çalışmalarına ihtiyaç duyulduğu görülmüştür. Benzer çalışmaların yaygınlaşması teorik literatürün yeniden gözden geçirilmesine vesile olabilecek ve bu sayede doğru bilgiye ulaşma imkanına katkı sunabilecektir.

Yazar Katkıları: Fikir- H.S.U, A.Ç.; Tasarım- H.S.U, A.Ç.; Denetleme- H.S.U, A.Ç.; Kaynaklar- H.S.U, A.Ç.; Veri Toplanması ve/veya İşlemesi H.S.U, A.Ç.; Analiz ve/veya Yorum- H.S.U, A.Ç.; Literatür Taraması- H.S.U, A.Ç.; Yazıyı Yazan- H.S.U, A.Ç.; Eleştirel İnceleme- H.S.U, A.Ç.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazarlar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Author Contributions: Concept - H.S.U, A.Ç.; Design- H.S.U, A.Ç.; Supervision- H.S.U, A.Ç.; Resources- H.S.U, A.Ç.; Data Collection and/or Processing- H.S.U, A.Ç.; Analysis and/or Interpretation- H.S.U, A.Ç.; Literature Search- H.S.U, A.Ç.; Writing Manuscript- H.S.U, A.Ç.; Critical Review- H.S.U, A.Ç.; Other- H.S.U, A.Ç.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors has/have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The authors declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA

- Akın, Rıdvan. "Geçmişten Günümüze Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Tarihi İşlevi". *Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi 2* (Aralık 2020), 559-589.
- Aktaş, Merve Gürcan. *Hatıratlar Bağlamında Türkiye'de Din Eğitimi Tarihi (1923-1982)*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Altıkulaç, Tayyar. "Dr. Tayyar Altıkulaç'ın Özgeçmişi". *Bakı Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesinin Elmi Məcmuəsi 3/5* (Mart 2006), 11-12.
- Altıkulaç, Tayyar. *Zorlukları Aşarken I*. İstanbul: Ufuk Yayınları, 2011.
- Altıkulaç, Tayyar. *Zorlukları Aşarken II*. İstanbul: Ufuk Yayınları, 2011.
- Altıkulaç, Tayyar. *Zorlukları Aşarken III*. İstanbul: Ufuk Yayınları, 2011.
- Arıcı, İsmail. "Din Dersi Öğretmeni Yetiştirme Faaliyetlerinin Dünü ve Bugünü". *Journal of International Social Research 11/56* (Nisan 2018), 877-884.
- Arzu, Şerife Uğuz- Tekindal, Melike. "Nitel Araştırmalarda Anlatı Araştırmasının Tanımı, Kapsamı ve Süreci". *Ufuk Ötesi Bilim Dergisi 21/1* (Haziran 2021), 85-124.
- Aydın, M. Şevki. *Bir Din Eğitimi Kurumu Olarak Kur'an Kursu*. Ankara: DiB Yayınları, 2010.
- Baktır, Mustafa. "Hutbe". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 20 Ağustos 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hutbe>
- Baloğlu, Niyazi. *Bir Nesil Bir Ömür*. Ankara: TDV Yayınları, 2023.
- Baltacı, Cahit. "Türk Eğitim Sisteminde Kur'an Kurslarının Yeri". *Kur'an Kurslarında Eğitim, Öğretim ve Verimlilik*. ed. Cahit Baltacı vd. 15-18. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2000.
- Belge, Murat. "Mustafa Kemal ve Kemalizm". *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Kemalizm*. Cilt 2. ed. Murat Gültekinil ve Tanıl Bora. 29-43. İstanbul: İletişim Yayınları, 9. Basım, 2019.

- Bilgin, Beyza. *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*. Ankara, AÜ İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1988.
- Birinci, Ali. "Hatırat Türünden Kaynakların Tarih Araştırmalarındaki Yeri ve Değeri". *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 14/41 (Temmuz 1998), 611-620.
- Bulut, Mehmet. "Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Yaygın Din Eğitimi Görevi". *Diyanet İlmî Dergi* 35/4 (Ekim 1999), 113-128.
- Coştu, Yakup ve Ceyhan, M. Akif. "DİTİB'in Din Eğitimi Faaliyetleri Üzerine Bir Değerlendirme". *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8/1 (Temmuz 2015), 39-51.
- Creswell, J. W. *Nitel Araştırma Yöntemleri: Beş Yaklaşım Göre Nitel Araştırma ve Araştırma Deseni*. Ankara: Siyasal Kitabevi, 3. Basım, 2016.
- DİB Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun. *Resmî Gazete* 12038 (2 Temmuz 1965). Erişim 24 Şubat 2024. <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/12038.pdf>
- DİB Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun. *Resmî Gazete* 27640 (1 Temmuz 2010). Erişim 20 Ağustos 2024. <https://resmigazete.gov.tr/eskiler/2010/07/20100713-2.htm>
- Diyanet İşleri Başkanlığı. *İmam Hatipler İçin Örnek Metinler*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Basım, 1982.
- DİB Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanuna Bir Ek Madde Eklenmesine Dair Kanun. *Resmî Gazete* 23777 (5 Ağustos 1999). Erişim 11 Mart 2024. <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/23777.pdf>
- Doğan, Recai. "Cumhuriyet Öncesi Dönemde Yaygın Din Eğitimi Açısından Hutbeler". *Dini Araştırmalar* 1/2 (Haziran 1998), 5-51.
- Doğan, Recai. "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Tevhid-i Tedrisat Çerçevesinde Din Eğitimi-Öğretimi ve Yapılan Tartışmalar". *Cumhuriyetin 75. Yılında Türkiye'de Din Eğitimi ve Öğretimi*. ed. Cemal Tosun vd. 227-288. Ankara: Türk Yurdu Yayınları, 1999.
- Erdoğan, Mahmut Hüdayi - Aybudak, Utku. "Dışlayıcı Laiklik ve Pasif Laiklik Sarmalında Diyanet İşleri Başkanlığı". *Uşak Üniversitesi Uygulamalı Bilimler Fakültesi Dergisi* 2/1 (Haziran 2022), 13-28.
- Gemici, Nurettin. "Uluslararası Diyanet Projesi ve Diyanet İşleri Türk-İslam Birliği (DİTİB)'nin Almanya'daki Din Hizmetlerine Katkıları". *Değerler Eğitimi Dergisi* 12/30 (Aralık 2015), 181-211.
- Güran, Kemal. *Doğru Yolun İzinde Bir Köy Çocuğunun Yaşam Öyküsü*. Ankara: ESYAV Yayıncılık, 2016.
- Hülür, Asuman Banu. *İnançlara Yönelik Söylemin İdeolojik İnşası: Cuma Hutbeleri*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- İpek, Emre. "Türkiye'de Kırâat İlminin Gelişimi ve Tayyar Altıkulaç'ın Bu Alandaki Çalışmaları". *İlahiyat* 2 (Haziran 2019), 67-78.
- İpek, Emre. *Türkiye'de Kırâat İlminin Gelişimi ve Tayyar Altıkulaç'ın Bu Alandaki Çalışmalarının Tahlili*. Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Jaschke, Gotthard. "Yeni Türkiye'de Kur'an-ı Kerim Kursları". çev. Nimet Arsan. *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* 5/1-4 (1973), 47-63.
- Kara, İsmail. *Cumhuriyet Türkiyesi'nde Bir Mesele Olarak İslam*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2008.
- Karahan, Mücahit. *2015-2019 Yılları Arasında Diyanet Hutbelerinin İçerik Analizi*. Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Karataş, Meryem. *Cumhuriyet Dönemi Kuran Kursu Öğretim Programlarındaki Değişim*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Kenan, Ceren. *Bargaining Between Islam and Kemalism An Investigation of Official Islam Through Friday Sermons*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Kocaman, Kasım. *Dini İletişimde Hutbe*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Köprülü, Orhan F. "İslam Ansiklopedisinin Mahiyeti ve Kıymeti". *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi* 12/3 (Haziran 1973), 159-162.
- Kur'an-ı Kerim Meali ve Tefsiri*. çev. Talat Koçyiğit- İsmail Cerrahoğlu. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1984.
- Mert, Hamdi. "Din Eğitimi Seminerinde Belirlenen Görüşler". *Diyanet Gazetesi* (15 Mayıs 1981), <https://dergi.diyanet.gov.tr/indexarsiv.php>
- Mert, Hamdi. "Almanya'daki Türk Çocukların Dramı". *Diyanet Gazetesi* (26 Ekim 1984), <https://www.hamdimert.com/?page=koseyazilari&id=1&id2=175>
- Mert, Hamdi. *Din ü Devlet Mülk ü Millet*. Ankara: Sistem Yayıncılık, 1. Basım, 2017.
- Mücevher, M. Hamdi. "Anlatı ve Hayat Hikâyesi Araştırmaları". *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 25/3 (Temmuz 2020), 277-295.
- Okay, M. Orhan. "Hatırat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim: 22 Aralık 2023. *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 62/1 (2024), 1-20 / DOI: 10.29288/ilted.1460028

<https://islamansiklopedisi.org.tr/hatirat>

- Okutan, Ahmet. *Hayatım ve Din Hizmetlerinde Geçen 40 Yılım*. Ankara: Rağbet Yayınları, 2018.
- Özçelik, Pınar Kaya. "12 Eylül'ü Anlamak". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 66/1 (Aralık 2011), 73-93.
- Özdemir, Saadetin. "Diyanet Hizmetleri Açısından İlahiyat Fakültesi Program (lar)". *Din ve Bilim-Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 2/1 (Haziran 2019), 1-25.
- Öztan, Güven Gürkan - Bezci, Egemen B. "Türkiye'de Olağanüstü Hal: Devlet Akli, Askerler ve Siviller". *Mülkiye Dergisi* 39/1 (Nisan 2015), 159-186.
- Paşaoğlu, M. Talha. *Din-Siyaset İlişkisinin Kurumsallaşması: Diyanet İşleri Başkanlığı Örneği*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Perşembe, Erkan. "Almanya'da Türklere Ait Dini Kuruluşlar". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/8 (Eylül 1996), 157-180.
- Subaşı, Necdet. *Ara Dönem Din Politikaları*. İstanbul: Küre Yayınları, 2005.
- Şen, Ziya. "Camilerde Okunan Hutbelerin Mevcut Durumunun Değerlendirilmesi ve Daha Mükemmel Hale Gelmesi İçin Bazı Teklifler". *I. Din Hizmetleri Sempozyumu* ed. Mehmet Bulut. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2008.
- Şimşek, Emre. "Almanya'daki Müslüman Topluma Katkıları Bağlamında DİTİB'in Din Eğitime Yönelik Faaliyetleri". *ESKİYENİ* 39 (Eylül 2019), 259-282.
- Şimşek, Şerife. *Resmi Dini Alanın Yeniden Düzenlenmesi: 12 Eylül Ara Döneminde Diyanet İşleri Başkanlığı (1980-1983)*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- TDV, Türkiye Diyanet Vakfı. "TDV İslam Ansiklopedisi Hakkında". Erişim: 12 Şubat 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hakkinda/kisa-tarihce>
- Tosun, Cemal. *Din ve Kimlik*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2. Basım, 1996.
- Türkiye Cumhuriyeti Anayasası. *Resmî Gazete* 17863 (9 Kasım 1982). Erişim 21 Ekim 2023. https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/17863_1.pdf
- Ürün, Nurettin. *Erken Cumhuriyet Döneminde Dinin Merkezileşmesine Bir Örnek: Cuma Hutbeleri*. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Yaşar, Mehmet. "İmam Hatiplerin Kendi Hutbelerini Okuması". *I. Din Hizmetleri Sempozyumu*. ed. Mehmet Bulut. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2008.
- Yaşaroğlu, M. Kamil. "Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Hutbe Hizmetlerine Genel Bir Bakış". *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (Ocak 2016), 93-107.
- Yılmaz, Zahide. *Hamdi Mert'in Hayatı, Eserleri ve Din Eğitim-Öğretim Görüşleri*. Antalya: Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Yiğit, Dilek. *İlk İmam Hatip Nesli Öncülerinin Türkiye'de Din Eğitimi ve Hizmetlerine Katkıları*. Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Yiğit, Dilek - Aşlamacı, İbrahim. "İlk İmam Hatip Nesli Öncülerinin Türkiye'nin Dini Hayatına Katkıları". *Talim* 6/1 (Haziran 2022), 23-44.
- Zengin, H. Kader. "Son Dönem Cumhuriyet Hutbelerinin İçerik Analizi (2003-2011) Yılları Arası". *Yaygın Din Eğitimi Sempozyumu-II*. ed. Mustafa Kaya. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Zengin, Zeki Salih. "Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Kur'an Kurslarının Kurulması ve Gelişimi". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/2 (Haziran 2011), 1-24.

EXTENDED SUMMARY

After the coup in 1980, the new Turkish government attempted to restructure the country. The Presidency of Religious Affairs (PRA) was redefined as a constitutional institution, the realization of religious education and services following the principles of laicism, religious culture, and moral teaching in schools was made compulsory by the constitution, and religious education was defined as a field of science within the modern university system. All these developments have led to a specific emphasis on the history of education studies and efforts to understand the background of these developments. This study focuses on understanding the period's developments through the memoirs of those who were at the center of the religious education and services developments and in the position of decision-maker or practitioner.

This study focused on the life story (autobiography), oral history, and historical context types of the narrative research approach, one of the qualitative research designs. Narrative research concludes and analyzes personal, social, political, and historical contexts through people's life stories. In this respect, narrative studies also analyze how a person, who is the character and author of their own life story, reconstructs their lives while subjecting them to narrative. If these people are historical figures, this reconstruction can also allow for sociopolitical, historical, relational, etc. inferences about the period. In this study, through narrative studies, the developments in religious education and services within the PRA in Turkey after the 1980 coup were analyzed through the experiences of those who lived through them. Five memoirs obtained through the snowball method were analyzed by mutual examination, and themes and categories were created by openly coding the content of the religious educational developments of the period. The content of the themes and categories were analyzed from a descriptive and interpretive perspective.

The findings of the research are grouped under three main themes. The first is the effects of the military coup on September 12 on the PRA. Although it is likely to be thought that the coup regime would be a difficult period for the functioning of the PRA, like all institutions in the country, the memoirs describe this period as one of the most comfortable periods to work for the presidency. At the same time, in response to the arguments that the institution and its employees moved away from their historical identity, the memoirs explain that this was a natural change due to the assignment of university-trained officials. In the constitutional regulations, it was revealed that the perspective of the new era was reflected in the PRA and it was emphasized that services would be provided in line with the principle of laicism.

In their own words, the memoirs describe a period of administrative convenience, but there were also interventions in religious services. They detailed their disagreements with the administration on issues such as mediating political discourse in Friday sermons (*khutbah*), conducting educational services in line with the fundamental principles of the state in Koran courses, recording *mawlid* programs, and thus preventing out-of-control situations. They explained that during this period there were attempts to transfer the courses to the Ministry of National Education (MNE). The issue of the legal basis for the religious education of children in the courses became controversial and they were looking for solutions. One of the most important findings is that this was a period in which the PRA completed and strengthened its institutionalization. During this period, the PRA expanded abroad and made itself responsible for Turkish citizens' religious education and services there. The foundations of the system, which continue to this day and have spread to many countries worldwide, were laid in this period. When it was realized that this would not be enough, it became necessary to support the institutionalization of science. Efforts to open scientific books and science centres also started in this period.

The findings are the sources through which oral history narrators present a panorama by blending their own experiences with how they read the developments of the period and what happened in the background. Subjective experiences allow us to analyze each other through the literature. Findings that do not correspond to the literature facilitate us to discuss the literature. For this reason, although they are subjective, they are scientifically valuable because they offer the opportunity to read the mentality behind the visible, especially if this subjectivity comes from those in a position to shape history.